

KARI TARKIAINEN

Ridderskapets för Harrien och Wierland samt Revals inkorporering med Sverige 1561

Revals och dess omgivnings övergång till svenskt välde 1561 är en av de viktigaste händelserna i estnisk historia. Den utgjorde början till ett gradvist svenskt övertagande av Estland, Livland och Ösel, något som lämnade talrika spår i området. Från svensk sida var denna händelse också en del av framväxten av rikets stormaktsstatus, som varade ett och ett halvt århundrade. Inkorporeringen av Reval samt Harrien, Wierland och Jerwen var en början, utan vilken Östersjöområdets historia hade gestaltat sig på ett annorlunda sätt. Också Finlands historia berörs av Revals öden, eftersom denna stad och Estlands norra kust hade en stor handels-, säkerhetspolitisk och ut- och invandringshistorisk betydelse för den östra svenska riksdelen.

Forskningen har för det mesta betraktat händelsen i stora drag och rätt kortfattat. I de olika översiktsarbetena behandlas denna fråga inte i detalj.¹ Den bästa och mest detaljerade framställningen är fortfarande Claes Annerstedts mycket gamla studie från 1868, ett arbete som trots sin ålder är djuplodande och bygger på de väsentliga källorna.² Till händelsens 450-årsminne 2011 skrev den estniske forskaren Enn Küng

---

Uppsatsen har utkommit på estniska i *Ajalooline Ajakiri* 1 (Tartu 2017), s. 39–77.

1. Se t.ex. Gert von Pistohlkors (Hrsg.), *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder* (Berlin 1994), s. 165–168; Raimo Pullat (koostaja), *Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni* (Tallinn 1976), s. 83–84.
2. Man kan hävda att Annerstedt i sin mycket detaljerade och konsekventa framställning öppnade alla de otryckta källorna som på något sätt anknyter till annekteringen. Jfr Claes Annerstedt, *Grundläggningen af svenska väldet i Livland 1558–1563 samt deraf alstrade strider inom Vasahuset* (Uppsala 1868).

en lång men krönikeartad tidskriftsartikel.³ Aleksander Loit har betraktat annekteringen ur privilegiesynpunkt och placerat in händelsen i en utvecklingskedja som omfattar alla svenska övertaganden av olika områden i Estland, Livland och Ösel. Hans studie från 2002 innehåller en analys av de rättsanspråk som var rådande mellan det svenska Östersjökonglomeratets olika delar och riket Sverige under stormaktstiden.⁴

Man kan betrakta förändringen ur ett svenskt eller ett lokalt perspektiv. Ur en svensk synvinkel blir huvudfrågan hur en enhetlig territorialstat med en gemensam monarki, lag, beskattning och religion och dessutom till en del också ett gemensamt språk, år 1561 i princip förvandlades till ett konglomerat, som kunde omfatta provinser med helt olika lagar, samhällsstrukturer, traditioner och ekonomier. En gemensam ideologi fanns dock för alla delar av det svenska väldet, och man kan på goda grunder påstå att lutherdomen var dess kärna.⁵ Den svenska aspekten gör att tonvikten gärna läggs på de långa linjerna i utvecklingen.

Men anslutningen av Reval med omgivning till Sverige kan också ses ur ett lokalt perspektiv. Då gäller huvudfrågan den medeltida livländska Ordensstatens upphörande. Händelsekedjan 1558–1562 innebar att Ryssland, Danmark, Polen-Litauen och Sverige likviderade en självständig stat, Livland, låt vara att området band till det tysk-romerska kejsardömet till en början kvarstod. Ordensstaten splittrades i flera på mycket olika sätt ockuperade, köpta eller frivilligt underkastade områden och korporationer. Ur ett ännu trängre perspektiv koncentrerar sig huvudfrågan till två estniska korporationer, Revals stads samt det harrisk-wierländska ridderskapets (tillsammans med adeln från Jerwen) historia. Ur det här perspektivet kan man med fog hävda att 1561 också innebar slutet på medeltiden i Livland.

Utöver den svenska och den lokala aspekten kan man också generellt betrakta skeendet ur en statsrättslig synpunkt och fråga sig vilket slags

---

3. Enn Küng, 'Paludes kristlikku päästmist ja kaitset'. Eestimaa seisuste alistumine Rootsi võimule 1561. aasta suvel. *Tuna* 2011:3, s. 88–98.

4. Aleksander Loit, 'Läänemere provintside riigiõiguslik asend Rootsi suurriigis 1561–1710 (1721)', *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil*, Eesti Ajalooarhiivi toimetised 8 (15) (Tartu 2002), s. 7–26.

5. Om begreppet konglomeratstat se Harald Gustafsson, *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identitet under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541* (Stockholm 2000), s. 25–30.

händelse denna anslutning egentligen var. Det förefaller som om syftet med anslutningen skulle ha varit att skapa ett förbund med drag både av en personal- och en realunion.⁶ Forskningen har i allmänhet hävdad att det skapades ett förbund med majestätsklausul (*jura majestetica*), som innebar att Livlands lagstiftning förblev i kraft med undantag av sådana bestämmelser och seder som var eller blev ofördelaktiga för Sverige. Var det så, eller är detta en senare tolkning?

Klart är också att anslutningen utgjorde en del av den europeiska utvecklingen i början av den nya tiden, då omkring hälften av kontinentens stater försvann och de som blev kvar blev större. När olika stater utvidgade sig kunde formerna vara antingen fredliga eller våldsamma eller en blandning av bådadera. En vanlig utveckling var att ett krigiskt begynnelsekedde följdes av en fredlig överläggning, som garanterade att den förlorande parten behöll en del av sina rättigheter.

En sådan underkastelse kallade man senare för kapitulation, en term som – trots att den dyker upp först på 1600-talet – ursprungligen byggde på antikens språkbruk. Kapitulation kan egentligen betraktas som en militär term, men den användes också i civila sammanhang. Typiskt för en regelrätt kapitulation var att man upprättade så kallade akordpunkter, som de båda parterna undertecknade. En sådan fredlig lösning var vanligen fördelaktigare än en militär erövring även för anfallaren, eftersom områdets struktur och administration då förblev intakta och kunde stå i den nya härskarens tjänst. Vad Revals underkastelse 1561 bör kallas – kapitulation eller inte – är bara en fråga om terminologi. Kanske vore det säkrast att sätta ordet kapitulation inom citattecken, eftersom den svenska militära invasionen måste betraktas som liten.⁷ En helt regelrätt kapitulation ägde rum i Reval 1710, när

-
6. Om en senare debatt om elementen i unionstanken se Pärtel Piirimäe, 'Johann Reinhold von Patkuli poleemilised kirjutised', *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil* III. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 17 (24) (Tartu 2009), s. 155–187.
  7. Jürgen v. Ungern-Sternberg, 'Kuidas kapituleeruda vormikohaselt?', *Tuna* 2007:1, s. 65–66, 68. Om sättet att använda citattecken i detta sammanhang se t.ex. Boguslav Dybaš, 'Johann Reinhold Patkul (1660–1707) und die "Kapitulation" der livländischen Stände mit August dem Starkem (1699) – zwischen fürstlichem Absolutismus und Ständerstaat', Norbert Angermann, Karsten Brüggemann & Inna Pöltsam-Jürjo (Hrsg.), *Die baltischen Länder und Europa in der Frühen Neuzeit*, Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte 26 (Köln, Weimar & Wien 2015), s. 355–370 eller Osmo Jussila, 'Vuoden 1808 lähetyskunta ja sen perustavanlaatuisen "kapitulaatiosopimus"', *Suomen suuriruhtinaskunta 1809–1917* (Helsinki 2004), s. 47–80.

staden underkastade sig Peter den store, efter ett omfattande krig och en krigisk belägring av staden.

En händelse som kan jämföras med Revals inkorporering med Sverige 1561 är när Livlands huvuddel underkastade sig Polen i Vilnius och Riga 1561–1562. Under de ceremonier som då ägde rum avklädde sig den siste ordensmästaren Gotthard Kettler sin riddardräkt, avstod från sitt ämbete och gav kungen av Polen-Litauen Sigismund August tillfälle att utfärda sina berömda privilegier för området. Det var fråga om en tydlig ”kapitulationsakt” och om dess ratificering, fastän man inte använde detta ord om proceduren.⁸

Alla forskare har inte accepterat synen på Revalförhandlingarnas karaktär som en formlig ”kapitulation” mellan Sverige och de två korporationerna. Sålunda innehåller det nyaste estniska översiktsverket inte denna syn.⁹ Arbetets huvudredaktör Enn Küng har i ett annat sammanhang betonat att ”norra Estlands övergång till det svenska riket [...] inte [var] någon kapitulation”. Han anser att det i stället för statsakt är mer korrekt att tala om överläggande och prutande. Sverige gav under förhandlingarna vissa för riket skadliga löften, som band dess händer ända till slutet av 1600-talet, skriver han.¹⁰ Detta är emellertid att förenkla skeendet och pressa samman händelserna till ett enda moment, som ges en för stor betydelse. I denna studie betraktas skeendet mot ett bredare spektrum av bakgrundsfaktorer.

I själva verket utgör händelserna 1561 en långdragen process, som omfattade flera olika faser på det statsrättsliga området. Bland etapperna kan nämnas upphävandet av den ed som befolkningen hade svurit till Ordensstaten (med ett samtidigt behållande av den ed som den hade gett till det tysk-romerska kejsardömet), en omröstning om anslutningen till Sverige, en hyllningsakt (på tyska *Huldigung*) med korporationernas edgång, bekräftande av privilegierna genom de svenska sändebuden, en högtidlig hyllning av Sveriges kung som områdets furste och till slut Erik XIV:s ratificering av avtalet i Stockholm. En viktig fråga i sammanhanget är händelsernas ordningsföljd. Andra frågor som löstes

---

8. Margus Laidre, *Domus belli. Põhjamaade saja-aastane sõda Liivimaal 1554–1661* (Tallinn 2015), s. 250–253.

9. Margus Laidre, 'Põhjamaade saja-aastane sõda Liivimaal' och Enn Küng, 'Põhja-Eesti Rootsi võimu all 17. sajandi esimese veerandini', *Eesti ajalugu* 3 (Tartu 2013), s. 43 och 186–187.

10. Enn Küng, 'Vastuseks vastusele', *Akadeemia* 2015:8, s. 1503.

under processen var till exempel om den samlade menigheten i Reval hade status av lantdag eller inte och om den svenske kungen var beslutsmäktig eller inte utan riksdagens hörande.

Utvecklingen hade drag av diplomatiska överläggningar mellan Sverige och Revalborna, men i den ingick också förhandlingar mellan Sverige och flera utrikes makthavare. Ett krig pågick samtidigt, fastän Rysslands utvidgning i riktning mot Östersjön tillfälligt var stoppad. Händelserna ledde till att Erik XIV upphöjdes till landfurste i Reval på ett sätt som motsvarade formerna för ett normalt regentbyte i Sverige, och att kungen sedan bekräftade områdets rättigheter på ett internationellt gängse sätt, vilket betydde att ett nytt statligt system föddes. Riket hade nu en provins. Dessutom råkade kungens kröning i Stockholm bli slutpunkt på processen. Det militära inslaget inskränkte sig till erövringen av Domberget. Men man måste komma ihåg att riket var fullt berett till krig. En militär mobilisering hade ägt rum, fastän truppkoncentrationerna inte syntes i Estland, utan skedde i Nyland på Finska vikens motsatta kust.

Parallellt med förhandlingarna skedde alltså en liten militär operation i Reval i juni 1561, erövringen av Domberget (domkyrkan och slottet) som hade bemannats av tyska legotrupper och polacker i kung Sigismund Augusts tjänst. De kapitulerade till slut mycket välorganiserat, efter mycket mutande. Erövringen leddes av Klas Kristersson [Horn]¹¹, som beställde en stenrelief till slottsmuren till minne av händelsen. Bilden föreställer Sveriges riksvapen, som uppbärs av två vildmän med ansiktsdrag hämtade ur Gustav Vasas porträtt. Under riksvapnet hade stenhuggaren placerat Klas Kristerssons eget vapen, det med stjärnan och hornet, med en text om att det var fråga om vapnet till "Nicolaus Christierni e Aaminne". En "kapitulation" som påminner om Dombergets övergång skedde i september 1562 i Hapsal. Dokumentet som då upprättades hette "Articul" och innehöll faktiskt sju ömsesidigt överenskomna artiklar eller punkter som skulle följas.¹²

---

11. I denna studie används inte de adliga aktörernas släktnamn, eftersom de inte var i bruk på 1500-talet.

12. Carl Schirren, *Neue Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit aus dem dänischen Geh. Archive zu Kopenhagen*. Band 3 (Reval 1885), s. 223–224.

Porträtt av Klas Kristersson Horn, 1600-tal. Gripsholms slott.

Källorna rörande händelserna

Händelserna 1561 har lämnat efter sig många källor, men samtidigt är det uppenbart att de väsentliga pusselbitarna saknas. Sådana saknade fragment är bland annat ederna och regentförsäkringarna samt en del resonemang, som uppenbart ägde rum muntligt. Deras innehåll kan ändå rekonstrueras ur andra källor och ur förhållandena i sig.

Den viktigaste källgruppen består av *korrespondens*. De svenska förhandlarna Klas Kristersson [Horn], Hans Larsson [Björnram] och Herman Bruser spelar den centrala rollen i denna brevväxling. Även andra personer förekommer i korrespondensen, såsom kung Erik (efter kröningen i juni 1561 Erik XIV), kungens bror hertig Johan, ordensmästaren Gotthard Kettler, representanterna för Revels borgmästare och råd, kung Sigismund II August, chefen för garnisonen på Domberget Kaspar (ibland Jaspar) von Oldenbockum, den tysk-romerske kejsaren Ferdinand och hans sändebud i Reval, markgreven Heinrich von Dohna, några svenska riksråd samt flera i Reval bosatta svenska informatörer

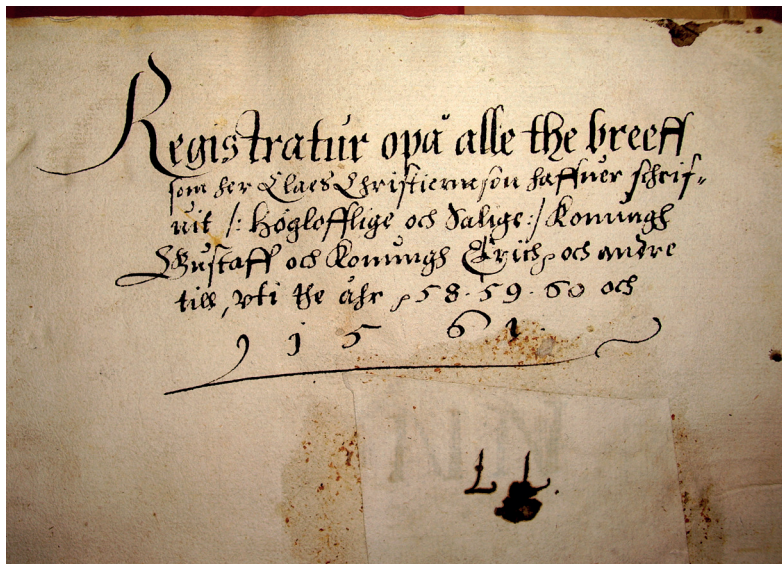
och sympatisörer. Brevväxlingen har ett stort värde även eftersom den innehåller hänvisningar till källor som inte har bevarats, som olika avtal och eder, och beskrivningar av muntliga överenskommelser.

Till forskarens glädje har en stor del av korrespondensen publicerats i olika tryckta källserier. De viktigaste av dessa är Carl Schirrens (1826–1910) källpublikationer ur de svenska och danska riksarkiven, vilka täcker åren 1558–1562, alltså den tid då Livland förlorade sin självständighet.¹³ Utgivaren var en balttysk historiker som intresserade sig särskilt för uppkomsten och den senare utvecklingen av Livlands autonomi. Schirrens tryckta samling föddes till en stor del samtidigt med Annerstedts avhandling och hade en viss innehållslig växelverkan med den. Men även andra källpublikationer från samma tid bör nämnas. Friedr. Bienemann utgav under denna tid källor ur de est- och livländska arkiven.¹⁴

Carl Schirren rörde sig som forskare och som källutgivare i gränsmarkerna mellan vetenskap och politiskt skriftställerier.¹⁵ Problemet med hans källserier är att inte alla i dem utgivna dokument längre går att finna i svenska Riksarkivets bestånd.¹⁶ Det är inte uteslutet att utgivaren, på många handskriftssamlares vis, tog de dokument som nu saknas med sig.¹⁷ I praktiken skötte Schirren dock troligen sitt stora avskrivningsarbete i huvudsak med hjälp av Riksarkivets yrkesmästiga kopiatorer.¹⁸

-
13. Carl Schirren, *Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit aus dem schwedischen Reichsarchive zu Stockholm*. Band 1–8 (Reval 1861–1881) samt *Neue Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit aus dem dänischen Geh. Archive zu Kopenhagen*. Band 1–3 (Reval 1883–1885).
  14. Friedr. Bienemann, *Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558–1562 auf Veranstaltung des Rigaschen Raths aus inländischen Archiven*. Band 1–5 (Riga 1865–1876).
  15. Se härom Michael Garleff (Hrsg.), *Carl Schirren als Gelehrter im Spannungsfeld von Wissenschaft und politischen Publizistik*. *Baltische Seminare*. Band 22 (Lüneburg 2013) samt Wilhelm Lenz, 'Carl Schirren und seine "Lebensaufgabe"', Norbert Angermann, Wilhelm Lenz & Konrad Maier (Hrsg.), *Geisteswissenschaften und Publizistik in Baltikum des 19. und frühen 20. Jahrhunderts* (Berlin 2011).
  16. Jfr med *Riksarkivets beständsoversikt*. Del 1:2 utg. av James Cavallie. Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet 8 (Stockholm 1996), s. 611.
  17. Jfr t.ex. Kari Tarkiainen, 'Handskriftssamlaren Carl Axel Gottlund och svenska riksarkivet', *Arkivvetenskapliga studier* 5 (Stockholm 1981), s. 351–384.
  18. Om kopieringsinstitutionen se "Gamla tider." Ruth Fischers minnen från riksarkivet utgivna och med inledning av James Cavallie, *Arkivvetenskapliga studier* 6 (Stockholm 1987), s. 41–60.

Titelbladet till Klas Kristersson Horns kopiebok (SRA, Kopiesamlingen I:132).

En betydande del av källorna kring händelserna 1561 har ändå förblivit opublicerade. En central del av dessa källor ingår i svenska Riksarkivets kända kansliserier. Korrespondensen kring beskickningen till Reval 1561 förvarades länge i Diplomatica-samlingens serie Livonica I (från åren 1527–1562), tills man upptäckte att handlingarna egentligen inte anknyter till diplomatin. Då flyttades den till bestånden rörande Sveriges provinsstyre i Livland, nämligen till serien Livonica II.¹⁹ Där förvaras i dag en stor del av beskickningens korrespondens, särskilt sådana brev som gäller militära åtgärder.

En viktig opublicerad källa utgörs av Klas Kristerssons *Kopiebok* 1558–1562, som förvaras i svenska Riksarkivet och som redan Annerstedt har känt till och använt.²⁰ Den innehåller ett stort antal brev som Klas Kristersson har sänt i form av avskrifter ända från den tid då han utnämndes till ståthållare i Viborg till tiden för hans utnämning till riksråd. Överläggningarna och besluten i Reval 1561 utgör bara en episod i händelseutvecklingen, men en betydelsefull sådan.

19. Livonica II:235, svenska Riksarkivet, Stockholm (i det följande SRA).

20. Klas Kristersson Horns kopiebok 1558–1562, Kopiesamlingen I:132, SRA (i det följande Kopieboken SRA).

De adliga kopieböckernas funktion på 1500-talet var att bevara viktiga handlingar som vittnade om upphovsmännens ställningstaganden i inrikespolitiska kriser. Regenterna hade fördelen att ha ensamrätt till dokumentationen i rikets arkiv och högadeln fick skaffa sig egna dokumentära bestånd. Därför skapade aristokratin sina egna arkiv, som ofta innehöll brevväxling av känslig natur.²¹ En sådan kopiebok var också Klas Kristerssons avskriftsband, som Schirren har använt, men inte systematiskt utan selektivt (han hänvisar till denna källa med noteringen *Cop.*). Det är möjligt att det på sin tid var besvärligt att få tag i kopieboken, eftersom den också användes av den finländske forskaren och källutgivaren J. E. Waaranen, som lät två av svenska Riksarkivets kopister skriva av den i sin helhet på 1880-talet. Resultatet av deras arbete, som innehåller vissa rättelser av Waaranen, är i dag tillgängligt i finska Riksarkivets Kopiesamling.²²

Jag har i det följande använt båda varianterna av Kristierssons kopiebok, både originalet i svenska Riksarkivet och avskriften i finska Riksarkivet. En parallell läsning av dem är lätt, eftersom det finska exemplaret i stort sett följer originalets paginering. Man bör dock lägga märke till att ordningsföljden i texterna inte är strikt kronologisk, vilket kan leda till svårigheter när det gäller dateringarna. Beträffande dem samt de odaterade bilagorna till de olika breven (de så kallade ”sedlarna”) ska man vara försiktig.

Klas Kristerssons betydelse som arkivbildare gäller inte bara kopieboken. På sin herrgård Vikhus i Västmanland samlade han ett betydande arkiv, vars tillväxt fortsatte efter hans död genom släktingarnas arkivalier, som godsarkiven brukar göra. Huvudparten av beståndet är emellertid från Klas Kristerssons tid och innehåller samlingens mest betydelsefulla dokument, bland annat original av kungabrev. Detta material, tillsammans tio med romerska siffror numrerade band, hamnade längs okända vägar i Sankt Petersburg, därifrån arkivet 1905 erbjöds till svenska Riksarkivet. Denna institution hade då inte råd att köpa Klas Kristerssons papper, varför de inlöstes av den kände arkivsamlaren friherre Carl Carlsson Bonde och kom till Ericssbergs slott.

---

21. Se härom Kari Tarkiainen, 'De Finckeska kopieböckerna – ett unikt avskriftsarkiv', *Historisk Tidskrift för Finland (HTF)* 1980:1, s. 40–61.

22. Klas Kristersson Horns kopiebok 1558–1562, Kopiesamlingen, Riksarkivet, Helsingfors (i det följande FRA), Helsingfors (i det följande Kopieboken FRA).

Genom en deposition finns materialet i dag i sin helhet i Riksarkivets Ericssbergsarkiv.²³ Tyvärr har dock ett band, nummer X, som av innehållsförteckningen att döma var särskilt värdefullt ur inkorporeringens synvinkel, senare hamnat på villovägar.²⁴

Utöver brevväxlingen kan forskaren även finna rätt mycket annat material som är relaterat till 1561 års händelser. Mycket kända är *de två stora pergamenten eller "kalvskinnen"*, i vilka ridderskapets och stadens rättigheter befästes genom högtidliga ord av de svenska förhandlarna, som kung Erik hade befullmäktigat. Det tidigare av dessa pergament, som har givits till ridderskapet i Harrien och Wierland samt adeln i Jerwen, är daterat i Reval den 4 juni 1561.²⁵ Det två dagar yngre dokumentet, daterat i Reval den 6 juni 1561, är adresserat till stadens borgmästare och råd.²⁶ Dokumenten är undertecknade och sigillerade av Klas Kristersson, Hans Larsson och Herman Bruser. De båda handlingarna har utgivits i flera repriser.²⁷

Man har använt många namn på dessa två dokument, något som hänger samman med deras rätt diffusa karaktär. De svenska förhandlarna använde olika termer när de talade om dem. I ett av sina brev till kung Erik skrev de att de hade genomläst ridderskapets och stadens privilegier, skaffat sig en uppfattning av deras innehåll och snart skulle "med sitt ringa förstånd" ge dem sin egen "ratifikation och bekräftigung".²⁸ I texten i de båda dokumenten står det att de är öppna brev. Detta har formulerats på tyska med orden att förhandlarna ville "mith diesen vnsern offenem versiegelten brieffe" bekräfta både riddarnas och stadens privilegier.²⁹ Öppet brev är också den term som

---

23. Herman Brulin, 'Två privata handskriftssamlingar', *Historisk Tidskrift* 1905, s. 116–117.

24. Horn av Åminne, Smärre enskilda arkiv, Ericssbergsarkivet, SRA. Innehållsförteckningen ingår i band nummer I.

25. F. 854, n. 2, s. 27, Eesti Ajalooarhiiv (i det följande EAA).

26. F. 230, n.1-I, s. 1163, Tallinna Linnaarhiiv (i det följande TLA).

27. Se Eduard Winkelmann (Hrsg.), *Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft und der Stadt Reval vom Jahre 1710 nebst deren Confirmationen* (Reval 1865), s. 3 ff. och 7 ff. Dokumenten har också utgivits i Sverige. Se O. S. Rydberg (utg.), *Sverges Traktater med Främmande Magter* 4 (1521–1571) (Stockholm 1888), s. 329–349. Det är intressant att observera att Rydberg har placerat dokumenten i en serie som innehåller diplomatikällor och inte i publikationen *Statsrättsliga handlingar*, som uppstår statsformer, privilegier och annat dylikt statsrättsligt material. Åtgärden ger en antydning om att man ännu 1561 betraktade Revalborna som utlänningar.

28. Kopieboken FRA, 199v.

29. Rydberg (utg.), *Sverges Traktater*, s. 329, 341.

källutgivaren O. S. Rydberg har använt. Det är en allmän benämning med ett exakt innehåll.

För Revalborna var den juridiska betydelsen av denna term ändå relativt oklar. När deras legation vistades i Stockholm för att få Erik XIV:s slutgiltiga bekräftelse på rättigheterna, skrev deras sekreterare i en odaterad rapport om resan i juli 1561 att de gladdes sig över ”de förseglade privilegierna” och att de även i framtiden gärna tog emot ”andra dylika reversaler”.³⁰ Den balttyske källutgivaren Eduard Winkelmann har fäst sig vid denna benämning, när han rubricerade dokumenten.³¹ Ordet reversal är också naturligt i det språk som köpmännen från Reval dagligen använde – det bygger på latinets verb *revertere*, ”att återlämna, returnera”, och betyder vanligen ett kameralt överlämningsdokument i två exemplar, av vilka det ena behölls medan det andra gavs tillbaka till avsändaren i undertecknat skick. Allmänt betraktat är termen dock diffus, särskilt jämfört med ordet öppet brev som riktade sig till offentligheten och hade en betydande laga kraft. Av sammanhanget framgår att de båda öppna breven skulle fungera som temporära privilegier för Revals stad samt för ridderskapet i Harrien och Wierland och adeln i Jerwen. De skulle gälla tills kungen av Sverige och det svenska riksrådet hade hunnit underteckna och sigillera ett nytt öppet brev som skulle bekräfta de slutliga privilegierna.³²

Allt ratificerande byggde emellertid givetvis på de gamla, ”riktiga” privilegierna. Vilka var de? I de två öppna breven, som sändebuden hade undertecknat och förseglat, formuleras detta ungefär på följande sätt. I det dokument som riddarna hade fått sägs det att ”de rättigheter, framtagna privilegier, friheter, gods rättigheter och tillåtna gamla seder” som gällde ridderskapet som korporation och adeln i Jerwen skulle bli kvar.³³ I det andra öppna brevet, som gavs till Revals borgmästare och råd, försäkras det att ”alla deras privilegier, rättgångsseder, friheter, nådevedermälen, rättigheter och rättvisheter såväl i borgerliga som i

---

30. Friedr. Bienemann, *Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558-1562*. Band 4 (Riga 1873), Dokument N:o 809, s. 388–415.

31. Winkelmann, *Die Capitulationen*, s. 3, 7.

32. Klas Kristerssons brev till Erik XIV den 30 maj 1561, 199v–212v, Kopieboken FRA. Också publicerat i Schirren, *Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit*. Band 6 (Reval 1879), s. 307–316.

33. ”Solche ihre rechte, wolhergebrachte priuilegia, freyheiten, besytzung vnd lobliche zuvor gehabte gebreuche”. Rydberg (utg.), *Sverges Traktater*, s. 331.

kriminella mål, deras gamla vanor och seder, som hade funnits att vara berättigade” skulle förbli i kraft.³⁴

De öppna breven säger alltså inte exakt vilka de *privilegier* var i sak, som sändebuden befäste. Och det framgår inte heller av andra källor. Vi vet bara att de befullmäktigade svenska förhandlarna hade läst igenom de gamla privilegier som ridderskapet i Harrien och Wierland och Revals stad hade visat upp. I den rapport från juli–augusti 1561 som sändebuden från Revals stad hade satt ihop står det dessutom att stadens privilegier visades upp för Erik XIV, men att denne inte orkade fördjupa sig i saken utan frågade om det fanns någonting sådant i privilegierna som var fel eller stred mot den naturliga rätten. Revalborna svarade att något sådant inte fanns i dem.³⁵ På det sättet förblev den unge monarken ovetande om Revals rättsliga status i sig.³⁶ Revals privilegier var på 1500-talet rätt okodifierade och innehöll en stor mängd regler och författningar från olika tider.³⁷

Man visste i Sverige inte heller särskilt mycket om förhållandena hos ridderskapet i Harrien och Wierland samt hos adeln i Jerwen. Dessa korporationers privilegier utgör en svårbegriplig helhet, inom vilken olika sär rättigheter utfärdade av kungar och biskopar följer på varandra som en mångsekelgammal kedja.³⁸ Privilegierna skrevs av då och då, och man skaffade sig flera avskrifter som man använde inom det svenska rikskansliet.³⁹ Frälsemännen i Sverige och Finland hade endast vaga aningar om sina ståndsbroders ställning i Estland och Livland. Det visste man dock att den gamle danske kungen Valdemars privilegier ansågs råda i Harrien och Wierland, och man skämtade till

---

34. "Allen ihren habenden priuilegien, jurisdiction, freyheiten, begnadigungen, gerichte vnd rechte in burgerlichen so woll peinlichen sachen, alten gewonheiten, loblichen vorgefundenen gebreuchen"; *Ibid.*, s. 342.

35. Bienemann, *Briefe und Urkunden*, Dokument 809, s. 418.

36. Revals privilegier utgjorde omfattande dokumentmassor, som alla grundade sig i Lybecks stadslag, som togs i bruk 1257. Denna lag och andra författningar gällande Revals status har utgivits av F. G. von Bunge i dennes stora utgåva urkundspublikationer från 1840-talet.

37. Karsten Brüggemann & Ralph Tuchtenhagen, *Tallinna ajalugu*. Saksa keelest tõlkinud Katrin Kaugver ja Tea Vassiljeva (Tallinn 2013), s. 54–56.

38. Otryckta privilegiesamlingar ingår i ridderskapets i Estland arkiv, f. 854, n. 1, s. 172 och s. 173, EAA, bl.a. den betydande samlingen Esthoniae Nobilitatis Corpus Privilegiorum, genant das braune Buch. Ett antal av privilegierna finns också publicerade.

39. *Livonica II*:652, SRA.

och med om dem.⁴⁰ Man visste också att de inte var i kraft i Jerwen, utan att adeln därstädes tydde sig till olika privilegiebrev utfärdade av de livländska ordensmästarna.

Ytterligare en viktig källgrupp inom annekteringsprocessen utgörs av olika *eder*. Inte en enda ed svuren av undersåtarna i Reval till kungen eller Erik XIV:s kungaförsäkran till undersåtarna finns bevarad från 1561. Åtminstone har författaren till denna studie inte funnit någon sådan. Det är emellertid säkert att också skriftliga eder eller försäkringar har funnits. Denna brist i källbakgrunden är mycket problematisk när man försöker klarlägga relationerna mellan det svenska riket och korporationerna östanhavs. På vilket sätt skilde sig eden i Reval från den allmänna ed som alla svenska undersåtar hade svurit?⁴¹ Framför allt skulle det vara intressant att se vilka som bands av eden. Gällde den såväl adeln som ofrälset, prästerna och den skattskyldiga allmogen, det vill säga bönderna? Sade man att de edsvurna representerade även andra samhällskategorier än sig själva? Och sade kungen, som det stod i den svenska formeln, att han mottog råd endast från svenska män, eller inte? Talades det i den estniska eden möjligen också om livländska män? Och vad sades det om lagarna? I den svenska kungaförsäkran lovade härskaren att endast följa den svenska lagen.⁴² Fanns passusen om Lybecks lag i den svenska kungaed som livländarna fick höra? Också denna sak förblir oklar i brist på texter.

Det ter sig märkligt att Erik XIV inte svor någon kungaed efter Gustav I:s död. Man räckte endast rikssvärdet till honom i samband med begravningen och han mottog vid sin återkomst från Uppsala till Stockholm den 30 november 1560 stadens nycklar.⁴³ Men trots att Erik inte svor någon ed eller gav någon kungaförsäkran före sin kröning fick undersåtarna ändå omedelbart svära trohet till den nye härskaren. Det

---

40. Henrik Klasson, hertig Johans förhandlare, skrev att Revals riddare var odugliga som krigare. De hade låst sig in i staden och lämnat sin ära och sitt välstånd vind för våg på landsbygden. De försvarade sig med Valdemars privilegier och inte med vapen och tapperhet. Henrik Klasson till hertig Johan den 15 juli 1558. Carl Schirren, *Quellen zur Geschichte*. Band 1, s. 209.

41. Uttrycket är från den ed som hertig Johans finska undersåtar svor 1556. Jonas Nordin, *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden* (Stockholm 2000), s. 115.

42. *Ibid.*, s. 116.

43. Malin Grundberg, *Ceremoniernas makt. Maktöverföring och genus i Vasatidens kungliga ceremonier* (Lund 2005), s. 58.

är ytterst anmärkningsvärt att trohetseden i Finland ombesörjdes av kungens nye förtroendemän, Viborgs före detta slottshövitsman Klas Kristersson. Just han mottog adelns, prästernas, borgarnas och böndernas eder vid olika tillfällen under sin rundresa i Helsingfors, Borgå, Viborg, Tavastehus, Nyslott och Österbotten under hösten 1560.⁴⁴ Man kan hävda att Klas Kristersson, när han reste till Reval våren 1561, var en verklig expert på hur edgångarna skulle ske.

Offentligt svärande av eder och presterande av regentförsäkringar kom från den nye kungens sida i gång först under kröningen sommaren 1561. Akten ägde rum i Uppsala domkyrka den 29 juni 1561 i form av att ärkebiskopen Laurentius Petri ställde tre frågor som kungen besvarade med ordet ”ja”. Frågorna gällde kungens trohet mot Gud, respekterande av kyrkan samt det rättmätiga skyddandet av undersåtarna. Till slut svor kungen med handen på Bibeln sin härskared och nämnde särskilt den svenska lagen i detta sammanhang.⁴⁵ Han lovade – tämligen varmt och i någon mån i motsats till senare regenter – att älska och hedra sina undersåtar, såväl fattiga som rika, och att se till att de omfattades av den rätta lagen samt att skydda dem mot allt slags våld och orättvisa.⁴⁶ Skildrarna av akten vet berätta att åhörarna rördes till tårar då de hörde kungens fagra ord.⁴⁷ Ärkebiskopen Laurentius Petri sade i sin långa kröningspredikan om undersåtarnas rättigheter att de under inga villkor fick göra uppror mot sin härskare. Endast Gud fick straffa monarken. Ärkebiskopen citerade Paulus brev till romarna och jämförde samhället med människokroppen, vars huvud var kungen, samt med en gård på landet, där husbonden utövade ledningen.⁴⁸

Vi kan endast anta att trohetsförhållandet uttrycktes på ett annat sätt i Reval än i Sverige. Det enda vi vet är att huvudeden svors i Helga Trefaldighets namn och under Guds ansikte. Religionen tycks sålunda ha varit det enda föreningsbandet mellan Sverige och dess nya provinser.⁴⁹

---

44. Klas Kristerssons odaterade brev till kungen, Kopieboken SRA, s. 161.

45. Erik XIV:s kröning, Kungliga arkiv 13, SRA. Flera handskrivna skildringar av ceremonierna i Uppsala domkyrka, särskilt ”Kyrkio ceremonier uthi K.M. Cröningh”.

46. Anna Maria Forsberg, *Att hålla folket på gott humör. Informationsspridning, krigspropaganda och mobilisering i Sverige 1655–1680*, Stockholm Studies in History 80 (Stockholm 2005), s. 20.

47. Malin Grundberg, *Ceremoniernas makt*, s. 87.

48. *Ibid.*, s. 88–90 och Anna Maria Forsberg, *Att hålla folket på gott humör*, s. 22.

49. Odaterad sedel i brevet från sändebuden till kungen den 4 maj 1561, 191–193v, Kopieboken FRA samt flera övriga källor.

Begynnelseläget

Sverige var den sista bland deltagarna i den livländska Ordensstatens styckning. Orsaken till dröjsmålet var Gustav I:s stora försiktighet. Händelserna hade sin förhistoria. Kungen hade 1556 förlänat hertigvärdighet till sin andre son Johan samt förlänat en stor del av sydvästra Finland till dennes furstendöme. Dessutom fick prinsen ställningen som ståthållare i de andra delarna av den östra riksdelen.

Sverige hade 1557 slutit en fred och undertecknat ett handelsavtal med Ryssland. I dessa texter föreskrevs det att handeln mellan rikena främst skulle äga rum i Viborg. Där skulle moskoviterna utan tullavgift kunna bedriva handel med västeuropéer. Tsar Ivan IV tog fasta på erbjudandet när kriget mot Ordensstaten Livland täppte till andra handelsrutter. Våren 1558 strömmade en överraskande talrik skara ryska köpmän till gränsstaden, vars slotthövitsman då råkade heta Klas Kristersson. Hans närmaste man inom slottsbefälet hette Hans Larsson.

Ryssarnas antal lär ha legat konstant kring 400 under ett halvår (vissa källor överdriver visserligen detta och talar om tusen besökare). De anlände i sina öppna flodbåtar från Nevan, och eftersom Reval utrustade kapare för att blockera förbindelsen, utsände Klas Kristersson svenska krigsfarkoster för att eskortera ryska båtar. Reval fick till att börja med stöd från övriga Östersjöstäder och lyckades under hösten 1558 verkligen strypa den nya handelsförbindelsen. Embargot blev kortvarigt, och våren 1558 seglade en ny armada av ryska handelsfartyg till Viborg. Kontakten slocknade emellertid snart, eftersom Ryssland hade erövrat Narva och fått dess hamn att fungera efter vissa byggarbeten. Västeuropéerna – lybeckarna, holländarna och engelsmännen – seglade nu till Narva. Den stora transithandeln i Reval upphörde helt. Balthasar Russow skriver: ”Då stod handelsmännen och medborgarna i Reval i Rosengarten och på murarna och tittade mot havet med stor smärta och förbannelse. Där seglade fartygen förbi Reval segel efter segel mot Narvahållet”.⁵⁰

Gustav I hade inte gillat episoden i Viborg. Kungen var orolig och nervös. Han skrev att handelsumgänget med Ryssland hade varit till ingen nytta. Moskoviterna hade, i stället för pengar, lämnat så mycket

---

50. Balthasar Russow, *Liivimaa kroonika*. Alamsaksa keelest tõlkinud Dagmar ja Hermann Stock (Tallinn 1993), s. 123.

av sin avföring i Viborg att den räckte till att gödsla stadens åkrar för en lång tid, skrev han på sitt typiska sätt.⁵¹

Samtidigt som man bedrev handel i Viborg började hertig Johan i Åbo att utforma sin egen utrikespolitik, något som i fråga om furstendömena var helt förbjudet. Han översände sin troman Henrik Klasson [Horn], som var farbror till Klas Kristersson, till Reval som då hotades av ryssarna. Henrik Klassons misslyckade aktion är välkänd.⁵² Kungen blev så arg att han i september 1558 skrev till sin son att riddarromanerna tycks ha fördunklat dennes förstånd. Med brevet sände Gustav också Jesus Syraks bok (en av Bibelns apokryfböcker) till Johan och hoppades att dess djupa och realistiska pessimism skulle dämpa sonens lätt-sinniga äventyrlighet.⁵³

Kungen var emellertid inte helt negativt inställd till Johans projekt. Henrik Klasson skrev till Johan från Reval den 23 juli 1558 att han hade förstått situationen på så sätt, att både kungen och hertigen gärna skulle stödja Ordensstatens fulla suveränitet. Men om det skedde som ryktena påstod, nämligen genom att Ordensmästaren och Livland skulle skaffa sig en ny regent från antingen Danmark eller Tyskland, skulle varken kungen eller hertigen tåla en sådan lösning. En långvarig oro skulle bli rådande mellan Sverige och Livland, om något sådant skedde.⁵⁴

Detta synsätt, att en ändring i Ordensstatens yttre orientering skulle väcka reaktion i Sverige, blev ett stående drag även i fortsättningen. Det kan kallas för ett säkerhetsargument. Man skulle intervensera om Reval hamnade i händerna på någon stat som var fientlig mot Sverige. Till en början tänkte man sig att Ordensstaten skulle förbli odelad och bara byta regering.

Inte endast Johan hade ett projekt i fråga om Livland utan också hans äldre bror, kronprins Erik. Dennes vision var mycket mera grandios. Den hade fötts när Erik hade friat till Englands kronprinsessa – senare drottning – Elisabeth sommaren 1559. En komplicerad svensk Englandspolitik följde under åren 1559–1560. En av tankarna tycks ha

---

51. Kimmo Katajala, 'Kamppailu Viipurin kaupasta', *Viipurin läänin historia* 3 (Porvoo 2010), s. 139–159.

52. Kaarlo Blomstedt, *Henrik Klauunpoika Horn*. Ajankuvaus 1. Kustaa Vaasan ja Juhana herttuan palveluksessa, *Historiallisia Tutkimuksia* 3:1 (Helsinki 1921), s. 338–341.

53. *Ibid.*, s. 358–359.

54. Henrik Klasson till hertig Johan den 23 juli 1558. Carl Schirren, *Quellen*. Band 1 (Reval 1861), Dokument 78, s. 212–213.

varit att försöka dra den stora öst–västliga transithandelns huvudfåra över Sverige till Britannien. Den engelske upptäcktsresanden Richard Chancellor hade 1553 seglat till Vita havet, och en viktig handelskontakt hade uppstått där mellan Ryssland och England. Engelmännen hade grundat ett handelskompani för ändamålet 1555, The Muscovy Company. Samtidigt som fjärrhandeln höll på att söka sig till nordliga farleder uppkom också dess motprojekt. Många menade att Östersjön ändå var en mera ändamålsenlig väg för Rysslandshandeln än Ishavsrutten – säkrare, snabbare och billigare. En sådan handelsled kunde med fördel dras genom de svenska territorierna.

Tanken framfördes i ett långt tal den 3 april 1560 av Sveriges permanente sändebud i England, Dionysius Beurraeus.⁵⁵ Han sade denna dag till till kronrådet med en viss komprimering följande:

Eftersom England har många varor, som med fördel kan säljas till Sverige med vinst, har också Sverige ett överflöd av sådana produkter, som kan exporteras till England. Vägen från Sverige till Finland är helt kort och därifrån kommer man lätt in i Ryssland. Kungen av Sverige har hamnar och städer, som ligger nära Ryssland, och från dem kan man utan besvär erhålla alla slags varor, som har sitt ursprung i grannlandet. Därutöver bör man tillägga, att så länge som invånarna i Livland har krig med Ryssland, kan ingen som bor intill Östersjön komma dit utan tillstånd av den svenske kungen.⁵⁶

Talet visar på Eriks förståelse för Livlands stora handelspolitiska betydelse. Kungen studerade med iver de böcker och Mercators kartor som beskickningar förde hem från England. Bland skrifterna fanns också Sigmund von Herbersteins *Rerum Moscoviticarum Commentarii* (1549), som handlade om Ryssland, och Sebastian Münsters *Cosmographia* (1544), som skildrade hela världen, däribland också Livland, med hjälp av text, kopparstick och kartor.⁵⁷

I början av 1560 började redan gamle Gustav I acceptera tanken att riket borde blanda sig i händelserna i Livland. Under våren och

---

55. Om denna person se G. Landberg, 'Beurraeus, Dionysius', *Svenskt Biografiskt Lexikon* 4 (Stockholm 1924), s. 97–108.

56. Dionysius Beurraeus tal inför det engelska kronrådet den 3 april 1560. Den ursprungliga texten förvaras i Public Record Office i London. Källan har tryckts i *Konung Gustaf den Förstes Registratur 29 1559–1560*, utg. Riksarkivet genom Joh. Ax. Almqvist (Stockholm 1916), s. 842–852. Se även Ingvar Andersson, *Erik XIV*, suom. Helka Varho (Porvoo 1954), s. 47.

57. Concept till Inventarium öfver konung Erik XIV:s böcker. *Handlingar rörande Skandianaviens historia* 27 (Stockholm 1845), s. 385. Se även Jakob Christensson, 'Inledning', *Signums svenska kulturhistoria. Renässansen* (Lund 2005), s. 16.

sommaren 1560 höll man riksdag i Stockholm, och kungen frågade ständerna hur man borde ställa sig till risken att moskoviterna, Polen och Danmark tog över vissa delar av Ordensstaten. Kungen var särskilt bekymrad över att danskarna började sprida sig till den del av Ordenslandet som vette mot Sverige och att områdets frälse hade hyllat den danske kungen som sin härskare.⁵⁸ Riksdagen besvarade frågan genom att uttrycka en förhoppning om att kungen på något sätt skulle få sin fot in i Livland.⁵⁹ Denna anspråkslösa passus i riksdagsprotokollet var den fullmakt som kungen av Sverige behövde för att börja planera en intervention över havet. Den gav Gustav I och efter honom Erik XIV det konstitutionella ryggstöd som behövdes inför en utrikespolitisk aktion. Orden om att man borde sätta sin fot på baltisk mark är det första svaga tecknet på att en sådan händelsekedja skulle komma i gång som senare skulle leda till en stormaktsställning för Sverige.

Händelserna fram till slutet av maj 1561

Under vintern och våren 1561 höll händelserna på att ta just den vändning som Sverige fruktade. Reval höll på att glida in i fientliga händer. Men om vem fienden var rådde det inte full säkerhet. Den huvudmiss-tänkte var Ryssland, men även Polen-Litauen kunde komma i fråga. Värvade tyska knektar i polsk såld höll Domberget besatt under den unge krigshjälten Kaspar von Oldenbockums ledning. Denne hade varit den ende framgångsrike livländske militärledaren i kriget mot Ryssland och Sigismund August hade förlänat hela Jerwen till honom. Med i spelet fanns även Danmark, som hade köpt biskopsdömet Ösel-Wiek och till vilket även domkyrkan på Domberget hörde. Revalborna hade bedrivit förhandlingar med Danmark, som hade gamla band till deras stad, men dessa överläggningar hade på grund av den danske kungens villrådighet våren 1561 hamnat i ett dödläge.

För att hindra att Reval gled i händerna på motståndarna sände Erik sina förhandlare till platsen. Beskickningen hade en klar hierarki. Dess ledare var Klas Kristersson. Han tillhörde den ena av Finlands två ledande frälse-släkter, hade tjänstgjort i Tyskland och Sverige och

---

58. Propositionen den 18 maj 1560. *Svenska Riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfatningens historia under tidevarvet 1521–1718*. Första delen 2, utg. Emil Hildebrand (Stockholm 1888), s. 670.

59. Riksrådets samt andra ”gode mäns” svar den 1 juli 1560. *Ibid.*, s. 704.

senast varit som slottshövitsman i Viborg 1556–1558.⁶⁰ Hans Larsson hade varit Gustav I:s sekreterare och kunde någon ryska (en osäker uppgift). Han var bror till sedermera ärkebiskopen Andreas Laurenti. Klas Kristersson och Hans Larsson kände varandra väl sedan gammalt. Tysken Herman Bruser (hos Russow Brüssner) kom från Stralsund och hade studerat i Rostock samtidigt som den kände orientalisterna David Chytraeus. Bruser tillhörde kansliets tyska avdelning.⁶¹

Beskickningen fick sina instruktioner i form av flera skrivelser på svenska, som var daterade den 16–17 januari 1561. En tysk fullmakt, med en smidigare ordalydelse än de svenska depescherna, daterades den 22 januari 1561. Dessutom gavs en kompletterande fullmakt den 3 mars 1561.⁶² Texterna meddelar att kungen kände väl till Revalbornas önskan att söka skydd hos Sverige. Man skulle därför behandla dem väl och bekräfta deras gällande rättigheter. Men om de visade vacklan skulle man hota dem med en sjöblockad. Instruktionerna innehöll en mängd alternativa planer, som gällde hela Livland. Denna sida av projektet behandlas inte här.

Gemensamt för alla kungliga brev under våren 1561 var att man i dem talade om privilegierna hos ridderskapet och staden som ett fast komplex, som borde accepteras i sin helhet under korporationernas underkastelse. En förändring inträffade i detta avseende först i Eriks nya direktiv den 30 maj 1561. I detta brev bad kungen att få se de möjligast fullständiga privilegierna, men gav samtidigt tillkänna att beskickningen också kunde handla på eget initiativ om tiden var knapp. Kungen skrev också att det var onödigt att nämna riksrådet (i själva verket alltså den svenska kronan) i underkastelsedokumentet. Om det visade sig möjligt skulle man om bönderna skriva att de skulle få samma rättigheter som i Finland och att de skulle få behålla hälften av sin årsinkomst.⁶³ Brevet hann inte i tid till Reval och påverkade inte slutresultatet.

---

60. Veli-Matti Syrjö, 'Horn, Klaus Kristerinpoika', *Suomen Kansallisbiografia* 4 (Helsinki 2004), s. 113–115.

61. Ivan Svalenius, *Rikskansliet i Sverige 1560–1592*, Studier utgivna av Svenska Riksarkivet 7 (Stockholm 1991), s. 168–170.

62. SRA, Riksregistraturet 1561 jan–maj. Skrivelserna har daterats den 16–17 januari, den 22 januari och den 3 mars 1561. Källan har använts i digital form. Claes Annerstedt, *Grundläggningen af det svenska väldet i Livland 1558–1563*, s. 34.

63. Erik XIV till sändebuden från Stockholm den 30 maj 1561. Carl Schirren, *Quellen zur Geschichte* 7 (Reval 1880), Dokument 974, s. 162.

Vi vet inte varför Erik hade ändrat ståndpunkt. Det är möjligt att han först nu hade börjat tänka på de konsekvenser som privilegierna – om de godkändes oförändrade – skulle få. Frågan om hur trohetseden skulle formuleras var mycket viktig för Revalborna. Man tycks inte helt ha litat på att Eriks välde skulle bli bestående. I utlandet cirkulerade ett antal illasinnade rykten om den nye svenske kungen. Därför var det för Revalborna viktigt att också den svenska kronan skulle nämnas som deras nya skyddsherre.⁶⁴ Men just detta ville kungen inte se. Erik hade i stil med den gamle Gustav I tagit sig titeln ”Majestätet”, som var ganska ovanlig i tidens källor, och som i statsvetenskaplig litteratur ansågs syfta på ställningen som självhärskare. Titeln var i varje fall främst reserverad för regenterna i tidens stormakter.

Händelserna i mars–maj 1561 hade följande gång i Reval. Sändebuden hade kommit till staden den 25 mars 1561 på ett ståtligt sätt på tre fartyg. Redan efter fem dagar, den 30 mars, sände de sin lägesrapport till kungen. Reval kokade av rykten, och på platsen befann sig såväl Polens, Ordensmästarens som kejsarens ombud, som spred desinformation om svenskarnas stora fattigdom. Det positiva var den sympati som stadens borgmästare och råd uppvisade. Diskussionerna hade börjat som privata sonderingar hos Hans Smedeman och Joest thor Hake, men man hade också kommit till tals med stadens officiella representanter. Sändebuden hade uppvisat sina kreditiv för dem som tecken på sitt uppriktiga sinnelag.⁶⁵ Detta var förstås oklokt, då något dagtiggande om villkoren därefter blev omöjligt.

Sändebuden övervägde sinsemellan om det skulle räcka att endast Revals stad gav sig under svenskt välde, utan att landsorten berördes. De menade dock att staden och landet stod i ett så intimt förhållande att detta inte gick att genomföra. Medan förhandlingarna med staden avlöpte väl var förhållandet med ridderskapet mera komplicerat. Rid-darna ville inte ta något initiativ i ärendet. De tyckte inte om Polen men de hade en gång svurit sin trohetsed till Ordensmästaren och kunde

---

64. Ingvar Andersson, *Eerik XIV*, s. 63.

65. Sändebuden gav uppenbarligen den i Stockholm den 22 januari 1561 daterade tyskspråkiga fullmakten till ridderskapet, eftersom detta dokument finns i original med kung Eriks sigill i Estlands ridderskaps arkiv. Denna tyska fullmakt var också avsedd att visas upp och hade mjukare formuleringar än de svenskspråkiga instruktionerna. F. 854, n. 2, s. 1420, Akte betreffend die Entsendung von Deputationen zu dem König Erich XIV, EAA.

inte för sin äras skull ansluta sig till Sverige utan att först uppsäga denna ed. De adliga levde dock som fångar inom stadsmurarna, likt en tillfälligt helt egendomslös grupp flyktingar från landsorten. Sändebuden menade att Livlands frälse utgjorde en genom släktskapsförhållanden sammanbunden helhet. Utvecklingen lutade därmed åt det hållet att om någon frälseman tog initiativet i Reval, skulle hela landet lätt kunna ansluta sig till Sverige. Man behövde dock genast stora militära resurser till platsen för att demonstrera Sveriges makt. Mera pengar, flottans närvaro och en omedelbar hjälp med proviant till den svältande staden var en absolut nödvändighet.⁶⁶

Efter detta förflöt en månad i en förgäves väntan. Alla parter koncentrerade sig på opinionspåverkan. Idén att ansluta sig till Sverige växte till en massrörelse i Reval och sändebuden ökade trycket genom att låna pengar av Sverigeanhängarna för att muta de motsträviga. Ridderskapet och staden försökte få kontakt med Ordensmästaren, som emellertid vägrade att ta emot deras representanter, och därför fick riddarna och borgarna inte frihet från sin ed. Den delegation som Revalborna hade sänt till sin herre den 11 april 1561 var ganska imponerande – den omfattade rådets, de tre viktigaste gillenas och ridderskapets främsta representanter.⁶⁷ En sådan kollektiv ansträngning av olika samhällsgrupper var sällsynt, men ärendet var statsrättsligt viktigt. Delegationen ville fråga huruvida Ordensmästaren ämnade försvara Revalborna mot anfall eller inte. Gotthard Kettler antydde att delegaterna borde resa till den tysk-romerske kejsaren för att utreda frågan.⁶⁸ Men Revalborna ville inte avbryta sin relation till kejsaren, utan endast till den mot sin undergång gående Ordensstaten.

Först ett brev daterat den 4 maj 1561 ger en antydan om att situationen började bli ljusare. I sista stund hade Klas Kristersson tillfogat brevet en ganska omfattande ”sedel” (bilaga), som belyste händelserna under föregående dygn. Enligt bilagan hade samförstånd till slut nåtts.

66. Klas Kristersson, Hans Larsson och Herman Bruser till Erik XIV den 30 mars 1561, 164–171v, Kopieboken SRA; Carl Schirren, *Quellen*, Band 6 (Reval 1879), s. 307–316.

67. R. Kenkmaa, ’Poliitiline ajalugu, haldus ja kohus’, *Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni* (Tallinn 1976), s. 84.

68. Om ridderskapets och Revalbornas besök hos Gotthard Kettler se, f. 854, n.2, s.1412, Akte betreffend die Entsendung von Deputationen zu den Meistern des Deutschen Ordens in Livland, EAA. Materialet gäller besöket den 26–29 april 1561. Ordensmästarens svar den 3 maj 1561 finns felaktigt placerat i mappen f. 854, n.2, s. 1420, EAA som annars tar upp händelserna i Stockholm under sommaren 1561.

Representanterna för ridderskapet och staden hade den 3 maj 1561 hållit ett möte på Rådhuset. Hans Smedeman hade förklarat för de närvarande vad Sverige egentligen strävade efter. Mötesdeltagarna hade därefter svarat ”med hand och mun” att de inte ville ha kungen av Polen, Ordensmästaren och inte heller någon annan som sin härskare, utan i Heliga Trefaldighets namn endast den svenske kungen.

Forskningen har i regel inte tolkat ritualens betydelse rätt. Man har spekulerat om att den gällde trohetseden till kungen av Sverige.⁶⁹ I det nyaste samlingsverket *Eesti ajalugu* III står det att ”den 3 maj 1561 kom Klas Kristersson till Rådhuset och krävde ett bestämt svar av rådsherrarna. Hans beslutsamma uppträdande gav resultat. Den därpåföljande dagen, den 4 maj, bad man om att [svenskarna] skulle uppfatta Reval samt Harrien och Wierland som territorier, vilka hade svurit trohet till Erik XIV och lovat att vara dennes undersåtar och arvländer”.⁷⁰ Även i Kari och Ülle Tarkiainens arbete *Provinsen bortom havet* finner man antagandet att det var fråga om en trohetsed.⁷¹ Detta har visat sig vara felaktigt. Klas Kristersson var inte närvarande under mötet den 3 maj, och informationen om sammankomstens utgång fick han först under därpåföljande morgon, den 4 maj, genom Hans Smedeman som kom till svenskarnas kvarter. Revalborna hade diskuterat sitt öde under stor behärskning och utan någon yttre påverkan. Och sammankomsten kunde helt klart inte ännu gälla någon edgång, som traditionellt skulle kombineras med något slag av regentförsäkran, utan något annat. Vad handlade det om?

Det var fråga om en akt som omfattade omröstning med acklamation och vars resultat var (eller ansågs vara) enhälligt. De närvarande ropade med utsträckta armar ut sin mening. En sådan omröstning är snarare en opinionsyttring eller ritual än ett val.

I samma sedel lyfte Klas Kristersson fram ytterligare en fråga som tydligt hade diskuterats på Rådhuset. Revalborna ville ha sina representanter med i den beskickning som var på väg till Ryssland för att bekräfta freden. Den hade slutits nyligen, år 1557, men därefter hade kung Gustav avlidit, och därför fick man på ryskt vis ta om

---

69. Kenkmaa, 'Poliitiline ajalugu', s. 84.

70. Margus Laidre, 'Põhjamaade saja-aastane sõja Liivimaa', *Eesti ajalugu* III (Tartu 2013), s. 43.

71. Kari Tarkiainen & Ülle Tarkiainen, *Provinsen bortom havet. Estlands svenska historia 1561–1710* (Helsingfors 2013), s. 46.

proceduren. Beskickningen borde enligt Revalborna stanna i Porkala och vänta på att även deltagare från Reval skulle hinna ansluta sig.⁷² Troligen räckte tiden inte till detta, eller så fruktade svenskarna att Moskva skulle bli bestört om även en grupp livländare dök upp till fredsbekräftelsen.

Denna detalj visar emellertid att de svenska sändebuden hade använt ”det ryska kortet” med framgång. Bekymret med Ryssland var mest känt i Reval, och om ryssarna skulle gå med på att ge staden och dess omgivning status som svenskt territorium, skulle mycket vara vunnet. Kung Erik hade öppnat ett machiavellistiskt spel med Moscovien, och tsaren hade helt överraskande börjat kalla honom för ”sin bror”.⁷³ Denna sida av saken var välkänd för Klas Kristersson och Hans Larsson, vilka kom nästan direkt från Viborg.

Efter tio dagar, den 13 maj 1561, sände Klas Kristersson sin kung en ny rapport, som innehöll sämre nyheter. Den ”sedel” som ingick i detta brev visste berätta att kejsarens, Ordensmästarens och den polsk-litauiske kungens propaganda hade fått illavarslande former. De tre viktigaste gillena, som nu hade medtagits i beslutandeprocessen, vacklade i sina åsikter och var snarare Sverigefientliga. Ett positivt tecken var dock att adeln från Jerwen, som också först nu hade fått kännedom om vad som pågick, spontant hade kontaktat sändebuden och visat sig vara ivriga Sverigevänner. Jerwenborna sade att de alltid hade haft samma mening som Reval och ridderskapet, och att de nu var redo att gå i krig för att återfå sina förlorade gods, om bara den svenske kungen skulle beväpna dem. Också från Wiek hade svenskarna emottagit sympatityttringar. Men eftersom Wiekborna redan hade svurit trohet till den danske kungen kunde de inte ansluta sig till Reval. Till slut påpekade Klas Kristersson att rådet och ridderskapet samma dag – alltså den 13 maj 1561 – hade haft ett elakt gräl med varandra på Rådhuset, men att det gemena folket och snart sagt alla Revalbor (then meenigeman och snarest sagt hele hoopen) var trogna Sverigeanhängare.⁷⁴

---

72. Klas Kristersson den 4 maj 1561 till Erik XIV, 190–195v (zedell) 195v–198, Kopieboken SRA; 191–199, Kopieboken FRA.

73. Wilhelm Tham, *Den svenska utrikespolitikens historia* I:2 (Stockholm 1960), s. 37–39; Helge Pohjolan-Pirhonen, *Suomen historia* VII. 1523–1617 (Helsinki 1960), s. 297–298.

74. Klas Kristersson till Erik XIV den 13 maj 1561, 182–187 (zedell) 187–189v, Kopieboken SRA; 179–183v, 183v–185v, Kopieboken FRA.

Det turbulenta läget ökade Klas Kristerssons beslutsamhet. Han krävde i sitt brev den 17 maj 1561 galärer, kanoner och krigsfolk av kungen och skrev att han knappast annars skulle kunna rida ut stormen.⁷⁵ Sverige borde uppvisa militär kraft. Efter ytterligare tio dagar, den 30 maj 1561, var tonen i hans brev redan en annan. Hjälptrupper hade faktiskt anlänt och bombardemanget av Domberget hade kunnat börja. Dessförinnan hade slottet omringats bara lätt med värvat tyskt folk, som hade gått i svensk tjänst.

Den militära manifestationen hade gett resultat. Ridderskapet av Harrien och Wierland samt adeln från Jerwen och Revals stad hade den 27 maj 1561 låtit sändebuden bekanta sig med sina privilegier och sändebuden hade lovat utskriva sina ratifikationer på dessa viktiga dokument. När de berörda korporationerna hade sett de svenska löftena hade de lovat godkänna dem som sina provisoriska privilegier tills de själva kunde besöka kungen för att erhålla en definitiv konfirmation på sina rättigheter, en privilegiebekräftelse som pryddes av Eriks och det svenska riksrådets sigill.

Riddarna och borgarna var nu redo att svära den begärda trohetseden, men begärde fyra dagars uppskov för att invänta återkomsten av de sändebud som de hade skickat till Ordensmästaren.⁷⁶ Dessa hade länge dröjt hos denne för att kunna uppsäga sin trohetsed. Klas Kristersson, Hans Larsson och Herman Bruser gissade att hyllningsakten (*Huldigung*) skulle äga rum inom ett par dagar. Som en undersätlig gåva sände de Estlands nyritade karta – ”Mappa Estonae” – till Erik för att visa hur det anskaffade territoriet såg ut.⁷⁷ De kände till kungens kartografiska intressen. Kartan var detaljskarp och gav en bild av kusterna, floderna och vattenvägarna, städerna och byarna samt vägarna. Det torde ha varit fråga om en av de tidigaste karteringarna av norra Baltikum. Tyvärr har den förkommit.

---

75. 198v–204, Kopieboken SRA; 186–199, Kopieboken FRA.

76. Delegationen bestod av Reinhold Lode (representant för adeln) och Johan Winter (representant för borgerskapet). Johann Renner, *Liivimaa ajalugu 1556–1561*. Keskalam-saksa keelest Ivar Leimus. Värsid ladina keelest Enn Tarvel (Tallinn 1995), s. 165.

77. Sändebudens brev till kungen den 30 maj 1561. 204v–217v, Kopieboken SRA (uppgift om kartan finns på s. 214); 199v–207v, Kopieboken FRA.

Hyllningsakten i Reval i början av juni samt resan till kröningen

Inom forskningen har det rätt stor osäkerhet om det rätta datumet för Revals underkastelse. Man har föreslagit den 3–4 maj 1561 (datum för omröstning med acklamation) eller den 30 maj 1561, då den svenska delegationen skrev att Reval var redo att svära sin ed.

Det rätta datumet är förstas dagen för trohetseden, som var en del av den ceremoni som kallades hyllning. Denna ceremoni var urgammal och feodal. Utöver undersåtarnas ed och regentförsäkran kunde ceremonin omfatta religiösa tillägg (predikan, bön) och uttryck för en stor glädje, åtminstone ett leverop. I Reval blev ceremonin stympad, eftersom regentförsäkran ersattes med de svenska representanternas två öppna bekräftelsebrev, som var temporära.

Problemet med hyllningsceremonin var i allmänhet dess inre ordningsföljd. Kom regentförsäkran före undersåtarnas trohetsed eller inte? Man ansåg allmänt att försäkran skulle komma in i ett tidigt skede. Om trohetseden kom först, kunde regenten ändra på sina löften till undersåtarna och göra dem knappare.⁷⁸ Men i Reval var härskaren inte närvarande och regentförsäkran hade uppskjutits till att äga rum först senare i Sverige.

Ingen källa berättar i detalj om ceremonin i Reval. Även dess datum är ovisst. Inte ens den vakne krönikören Balthasar Russow nämner det. Men annars visste han åtskilligt om det skedda och skrev: ”Då rådde det i Reval en stor glädje och jubel till följd av att staden hade fått en ny kung och husbonde samt för den goda matens skull, och många tyckte, att man inte i mannaminne hade haft en så god tid som nu”.⁷⁹ Det är inte uteslutet att en allmän spisning ingick i ceremonin. Också krönikören Johann Renner skrev i samma stil, utan att nämna datumet för festen.⁸⁰

Man kan utgå ifrån att formerna för maktbytet var improviserade. När det svenska väldet hade stabiliserat sig i området blev också ceremonierna mera planerade. Från 1600-talet vet man bestämt att kunga-

---

78. Begreppet hyllning behandlas på många ställen, som det inte lönar sig att citera här. Nils Erik Villstrand har i ett översiktsverk analyserat ordningsföljden i akten beträffande edens och regentförklarings placering under Borgå landag 1809. Se Nils Erik Villstrand, *Riksdelen. Stormakt och rikssprängning 1560–1812*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 702:2 (SSL) (Helsingfors & Stockholm 2009), s. 290–292.

79. Balthasar Russow, *Liivimaa kroonika*, s. 139.

80. Johann Renner, *Liivimaa ajalugu 1556–1561*, s. 170.

byte firades i Reval på Rådhusstorget, där man hade rest en plattform för guvernören, superintendenten och stadens borgmästare och råd. Svarthuvudena och medlemmarna i de tre viktigare gillena parade och marscherade under sina fanor. Trumpeter och trummor ljöd, guvernören höll ett tal och superintendenten en predikan. Festen avrundades av att alla tågade till Domberget, där domkyrkan fylldes med folk. Där skedde sedan ridderskapets högtidiga hyllningsakt med många turer och replikskiften. Efteråt dundrade kanonerna sina saluter på slottsvallarna.⁸¹

Hyllningsdatumet är sålunda ett problem. Det kan ändå utläsas ur två nästan likalydande brev, som Klas Kristersson den 10 juni 1561 sände dels till kung Erik, dels till hertig Johan av Finland. I breven sägs det att Ridderskapet med hela frälset från Harrien, Wierland och Jerwen samt borgmästarna, rådet och hela folket i Reval i dessa dagar (”i these dagar”) hade erkänt Erik som landets rättmätige härskare och överlätit sitt land som kungens eviga egendom.⁸² Sändebudet skrev också att representanten för det heliga tysk-romerska riket, markgreven, friherren Heinrich von Dohna offentligen hade bojkottat akten och baktalat svenskarna. Han hade skickat ett ilsket brev till sändebuden, daterat den 7 juli 1571. Dessa lät sig inte provoceras utan besvarade skrivelsen med artiga fraser.⁸³

Här har vi nu ett datum, den 7 maj, som tydligen är dagen strax efter Revalbornas underkastelse. Pluralformen ”i these dagar” säger klart att det har varit flera dagar, åtminstone två olika dagar, då ceremonierna har ägt rum. Utgående från dessa uppgifter kan inga andra dagar komma i fråga än den 4 och den 6 juni 1561, som också är de dagar då sändebudens öppna brev har undertecknats och sigillerats. Just under dessa två dagar anordnades två olika fester, under vilka sändebuden daterade sina försäkringar och överräckte dem till ridderskapet respektive Revals stadsledning, vilka därefter svor sina trohetseder. Det krävdes alltså två olika avtal, två ceremonier, två löften och två eder. På detta sätt gick Reval och dess omgivning över till Sverige och därför kan man

-
81. Project, wie es mit der Huldigung in der Stadt Reval gehalten werden soll. Odaterat program, som handstilen och innehållet binder till stormaktstiden. Horn av Åminne 4, Smärre enskilda arkiv, Ericssbergsarkivet. SRA.
  82. Klas Kristerssons brev till hertig Johan från Reval den 10 juni 1561., 220, Kopieboken SRA; 220–220v, Kopieboken FRA.
  83. Inkomna brev, Estlands generalguvernement, Livonica II:235, SRA.

också tala om två skilda, delvis överlappande korporationsautonomier för området. Alldeles klart är att de beslutande organens olika möten inte kan kallas för en lantdag.

Ingen annan trakt inom det medeltida Livland tog emot den främmande annektionen på samma sätt som ridderskapet och borgarna i Reval. Staden och dess främsta korporation, ridderskapet för Harrien och Wierland, varken ärvdes, köptes, erövrades eller på annat sätt skaffades av Sverige. Tvärtom, ett personligt trohetsband knöts utan större motstånd mellan riket och dess nya provins.⁸⁴ Just detta faktum var det som mest påverkade den fortsatta utvecklingen. Revalborna hade inbjudit svenskarna till sitt land. Bakgrunden till att Sverige tog det första steget mot en stormaktsställning låg till en stor del i Revalbornas inställning.

Det återstår ännu att skildra ridderskapets och borgarnas resa till Sverige för att delta i Eriks kröning och emotta kungens och riksrådets bekräftelse på sina särrättigheter. Informationen om resan är fragmentarisk. På ett ställe står det dock att ett av sändebuden – Hans Larsson – organiserade färden och att riddarna och borgarna reste tillsammans. De akter som skedde i Sverige skilde sig från ceremonierna i Estland på den punkten att de var gemensamma för båda korporationerna. Tidpunkten för kröningen var välkänd men restiden knapp, på sin höjd tio dagar. De två korporationerna försenade sig till festligheterna i Uppsala och man vet inte säkert varför. Delegationen anlände till Stockholm med nästan en månads dröjsmål, den 5 juli 1561.⁸⁵ Kanske var orsaken motvind till sjöss, men mera troligt är att förseningen var avsiktlig, eftersom Revalborna inte ville svära de svenska undersåtarnas vanliga trohetsed, som de visste skulle ingå i hyllningen i Uppsala domkyrka. Uppgifter i forskningen om att delegationen var på plats för att kunna följa kungens högtidliga procession in i Stockholm är felaktiga.⁸⁶ Kungens ankomst hade varit mycket ståtlig. Han hade ridit på en vit, plymprydd häst in i huvudstaden, där spel, musik och jubel hade ekat mellan husväggarna. Kungen hade vid sin kröning tagit regentnamnet

---

84. Torbjörn Eng, *Det svenska väldet. Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte*, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Historica Upsaliensia 201 (Uppsala 2001), s. 113.

85. Tagebuch der revalschen Deputierten über ihre Sendug nach Stockholm, Friedr. Bienemann, *Briefe und Urkunden* 4, Dokument 809, s. 388–421.

86. Margus Laidre, *Domus belli*, s. 113.

Erik XIV. Ordningsnumret hänvisade till de forna goterna, svenskarnas inbillade förfäder som hade fört krig i hela Europa och erövrat Rom. Så påstod åtminstone göticismen, en idéinriktning som byggde på Johannes Magnus stora historieverk *Historia de omnibus Gothorum Sveonumque regibus* (Rom 1550) och som hade inspirerat Gustav I:s söner.

Förseningen tycks inte ha spelat någon större roll, ty festligheterna fortsatte länge, en hel månad till.⁸⁷ Kungen reste från slott till slott i Mälardalen och följdes troget av delegationerna från Reval. De träffade Erik vid flera tillfällen. Om riddarnas beteende vet man inte så mycket, eftersom berättelsen om de olika mötena är skriven ur borgerskapets synvinkel och adresserad till rådet i Reval. Författaren till den långa rapporten är troligen gruppens sekreterare.⁸⁸

Enligt rapporten mötte delegationen Erik XIV för första gången den 11 juli 1561, då kungen kom till härbärgat enkom för att skaka hand med Revalborna. Kungens ödmjukhet och den vänliga gesten gjorde ett fördelaktigt intryck på gästerna. I själva verket torde det ha varit fråga om en uråldrig ceremoni, i vilken den nytillträdde härskaren bekantar sig med var och en av sina blivande tjänare.⁸⁹ Närvarande var också hertig Johan av Finland samt Per Brahe den äldre, som höll ett tal. Brahe hade dubbats till greve under kröningen och var en av rikets mäktigaste män. Vi vet ytterligare att delegationen vid detta tillfälle överlämnade texten till den trohetsed (*Huldigungsbrieff*) som hade svurits redan i Reval. Eden togs om hand av sekreteraren Göran Persson – senare kallad Erik XIV:s onde ande – som skrev av texten. Efteråt framgick att både kungen och sekreteraren var missnöjda med formuleringarna.⁹⁰ Eden var för kortfattad, men Revalborna försvarade sig genom att säga att den var desto fastare. Kungen nämnde i ett okänt brev i juli 1561 i klagande tonläge edens otillräcklighet för Klas Kristersson, som svarade att det som hade skett inte kunde korrigeras.⁹¹ Någon skriven text som skulle innehålla Revalbornas trohetsed finns inte bevarad.⁹²

87. Om festligheterna kan man läsa hos Ingvar Andersson, *Eerik XIV*, s. 68–70.

88. Tagebuch der revalschen Deputierten, s. 388–421.

89. Ceremonin fortlever i Finland ännu som en monarkistisk kvarleva vid presidentbyten, då republikens högre tjänstemän (universitetsrektorerna och de centrala ämbetsverkens generaldirektörer) radat upp sig i Presidentslottets Rikssal för att byta ett handslag med den tillträdande statschefen.

90. Jämför med not 49.

91. 235v–236, Kopieboken, SRA.

92. Se Eder, *Livonica II:44* och Eder, *fullmakter m.m.*, *Livonica II:640*, SRA.

Två dagar senare, den 13 juli 1561, deltog de långväga nya undersåtarna i en fest på Stockholms slott. En vecka senare, den 19 juli 1561, hade de en ingående överläggning med riksrådet Svante Sture. Det är troligt att den rörde rent praktiska frågor, som Sture skulle ägna sig åt när han snart skulle bli utnämnd till Revals nye ståthållare. Några dagar senare, den 24 juli 1561, ville kungen träffa riddarna och borgarna i trädgården vid Svartsjö slott. Han sände bort sin bror hertig Johan och sitt övriga sällskap för att kunna tala med Revalborna i enrum. Kungen ville att samtalet mellan honom och Revalborna skulle vara av privat karaktär. Han hade också motståndare. Det fanns riksråd som motsatte sig anslutningen, eftersom den ansågs vara en belastning för riket. En sådan åsikt existerade i det dolda under hela stormaktstiden. Provinserna drog in Sverige i internationella krig.

Samtalets ton var också mycket förtrolig i trädgården. Kungen försäkrade att Revalborna inte behövde känna någon som helst fruktan, eftersom han skulle försvara dem i alla lägen. Erik sade att han till och med var färdig att gå i krig för sina nya undersåtars trygghet. Han gav nu sällskapet sin personliga härskared och Revalborna böjde knä och svor på nytt sin högtidliga trohetsed. Stunden i Svartsjö trädgård motsvarar bättre än någon annan situation under den estniska delegationens Sverigeresa den traditionella benämningen *Huldigung*, härskarhyllning. Det faktum att Erik XIV var ensam närvarande vittnar tydligt om att kungen betraktade den nya alliansen som en ren personalunion.

Därefter gled diskussionerna rätt naturligt in på innehållet i korporationernas nya privilegier. Erik XIV brydde sig inte om detaljerna. Förhandlingarna leddes nu av Gerhardus Wilhelmus, en föga känd handsekreterare av tysk börd, som Revalborna kallade doktor. Han torde alltså ha varit lagfaren. Diskussionen ägde rum den 2 augusti 1561 i Norrköping, dit sällskapet hade förflyttat sig. Doktor Wilhelmus lovade att kungen skulle bekräfta privilegierna som de var, under förutsättning att de inte stred mot den naturliga rätten (*naturliche Billigkeit*). Korporationerna försäkrade att ingenting var rättsvidrigt i Reval. De sade att de inte försökte lura kungen till att acceptera odugliga privilegier. När de kungliga ratifikationerna överräcktes till sällskapet – till de bägge grupperna för sig – skedde det i en gemensam akt. Dokumenten var daterade den 2 augusti 1561. De ersatte de två öppna brev som de svenska sändebuden hade daterat, undertecknat och sigillerat och överlämnat till ridderskapet den 4 juni 1561 och till Revals stad den 6 juni 1561.

Dessa första öppna ratifikationer av privilegierna hade varit i kraft i knappa två månader. Erik XIV skakade åter hand med Revalborna och kungen och provinsens representanter skildes i vänskaplig anda.

Både riddarnas och stadens privilegieratifikationer är daterade i Norrköping den 2 augusti 1561.⁹³ De representerar nästa fas i utvecklingen jämfört med de öppna breven från Reval. Formen är densamma – två öppna brev, uttryckligen från kungen, eftersom några underskrifter eller sigill från riksrådet inte finns under dokumenten och de övriga svenska riksorganen inte nämns i texten. Skillnaden i förhållande till sändebudens öppna brev av den 4 och den 6 juni 1561 är på denna punkt frapperande. Alliansen med de estniska korporationerna – som också innebar en utökning av Sveriges territorium – rörde alltså noga räknat inte det svenska riket eller kronan i sig, utan endast kungen, som hade valts till härskare över de nya områdena. Därför existerade i själva verket inte någon konflikt mellan den svenska statsformen och lagarna och förhållandena i provinserna. Erik XIV hade fått sin vilja igenom. Något tal om att de bägge estniska privilegierna kunde bli överkörda i lägen när de stred mot Sveriges intressen (*jura majestetica*) fördes inte.

De båda nya öppna breven, daterade i Norrköping den 2 augusti 1561, talade öppet om den ryska faran. Dessutom underströks att Ordensmästaren hade övergivit områdenas försvar, vilket gav undersåtarna rätt att söka efter en ny länsherre. Därtill underströks den rena evangeliska tron, som skulle skyddas av Sverige. En ny svensk superintendent skulle tillsättas som dess garant. Kungen fastställde ridderskapets och stadens privilegier som de var. Även adelns domsrätt på sina egna marker fastslogs och de gamla lanträtterna (*Hals- und Handrecht*) skulle behållas, dock inspekterade och kontrollerade genom den svenske ståthållaren. Revals stad skulle behålla sitt rättsväsen intakt både i ”pinlige som borgerlige saker”. Staden fick appellera till domstolen i Lybeck, men bara i tvister som berörde handeln. Både riddarna och staden skulle uppställa soldater till Sveriges förfogande. För lojala riddare skulle karriärer i moderlandet stå öppna. De skulle i sin mundering använda svenska vapendräkter och bära svenska blågula färger samt svenskt vapen. Något eget vapen för Estland fanns inte vid

---

93. *Sverges Traktater* 4, s. 334–338 och 344–349. En bild av ratifikationen av ridderskapets privilegier finns i arbetet *Eesti rahva ajalugu* 3. Vana Liivimaa Eesti riikkondliku lahusumise ajastul, Juhan Libe, August Oinas, Hendrik Sepp, Juhan Vasar (toim.) Ümbertrükk (Tallinn 1997), s. 734–735.

Svenskt silvermynt
av två marks värde, präglat
i Reval 1561. Estniska Historiska
Museet, Tallinn.

denna tid, utan det estniska vapnet med tre leoparder skapades först senare. Revals stad skulle prägla sina mynt antingen med svensk kungabild eller med trekronorsvapen. Svenska undersåtar skulle få handla tullfritt med Revalborna och denna stad skulle upphöjas till centrum för rikets östhandel vid sidan av Viborg. Seglatsen till Narva förbjöds på det strängaste.⁹⁴ Alla dessa löften infriades tämligen snart. Sålunda anställde Revals stad redan i oktober 1561 en myntmästare, som började prägla mynt med antingen Erik XIV:s bild eller trekronorsvapnet.⁹⁵

De samtida ansåg att kungen genom sina ratifikationer hade visat den största välvilja mot sina nya undersåtar. I Reval väckte redan det faktum jubel att Erik XIV hade litat så mycket på staden att den hade fått rätten att även i fortsättningen inneha nycklarna till stadsportarna.⁹⁶ I Stockholm hade borgmästare och råd fått överlämna dessa nycklar till kungen vid hans tillträde.

Ridderskapets och Revalborgarnas beskickning dröjde hela sensommaren i Stockholm. Den 20 augusti 1561 gav kungen dem furstliga gåvor i form av silver och penningar. I detta sammanhang förtecknade man besökarnas namn. Det visar sig att gruppen bestod av sju riddare och fem borgare, som tillsammans emottog en mäktig summa på 49 000 daler antingen i form av silvertackor från Bergslagen eller i form av silvermynt. Råsilvret skulle präglas i Reval till mynt med svenska insignier.

94. Refererat enligt Claes Annerstedt, *Grundläggningen af svenska väldet i Livland*, s. 41–42.

95. *Ehst- und Livländische Brieflade*. Zweite Abtheilung. Erste Band 1561–1650. Hrsg.

E. Pabst und Baron R. v. Toll. (Reval 1861), s. 4–5.

96. Städer och köpingar, Extrakt om sändebudens resa 1561, *Livonica* II:666, SRA.

Förteckningen visar att gruppen var väl organiserad och hade en egen sekreterare och predikant.⁹⁷ Generositeten – *liberalitas* – var en av furstens egenskaper enligt tidens ideal, hade ärkebiskopen Laurentius Petri betonat i sin kröningspredikan. Ärkebiskopen hade i samma text också understrukt sparsamhetens betydelse för statshushållningen och slöseriets synd, men Erik XIV tycks för tillfället i sin stora glädje ha glömt bort dessa råd i furstespeglarna.⁹⁸

Trots allt blev det oklart för Revalborna hur de skulle titulera sin nya härskare. Man använde om Erik XIV åren 1561–1562 än titeln ”Landesfurst und Herrn”, än formuleringen ”Herrn für Lifflandt, Unsern Allergnedigsten Könige, und Landesherrn”.⁹⁹ Formen hertig – *dux* – användes inte ännu, något som senare blev fallet. ”Landesfurst” hänvisar till det faktum att Revalborna hade en ännu högre härskare, ”Reichsfurst” eller den tysk-romerske kejsaren.

Kungen kompletterade sitt öppna ratifikationsbrev till ridderskapet med ett mandat daterat den 6 december 1561 i Linköping. I denna text förbjöds böndernas behandling med okristligt grymma slag (”mit unchristlichen greulichen schlegenn”) och krävdes att man helt skulle frångå en sådan okristen och tyrannisk sed (”unchristlichenn tyrannischen schepffe”) eftersom den var helt emot Gud, de goda vanorna och den naturliga rätten (”Godt, den gutten sitten und der natulichen billigkeit”). Behandlingen skulle bara leda till att bönderna övergick till moskoviternas sida. Om detta tyranni inte upphörde, skulle kungen återkalla förläningarna.¹⁰⁰ Detta var redan andra gången som Erik XIV var missnöjd med hur allmogen behandlades i Estland. Mandatet var en följd av ett brev av Klas Kristersson den 31 juli 1561, i vilket sändebudet hade begärt att kungen skulle publicera artiklar kring detta tema. Den kungliga reaktionen hade dröjt länge – Erik XIV ville kanske inte blanda denna sura droppe i anslutningsfestligheterna – och de kungliga breven blev också utan resultat. Detta syns även däri att Klas Kristersson återkom i ärendet den 14 juli 1562 och klagade över att de adliga i Estland ville ”som tilförende härska och bruke våld med deras

---

97. Erik XIV:s krönning. ”The Fremmande Herrers förähring Actum Stockholm 1561 d. 20 Aug.”, Kungliga arkiv 13, SRA.

98. Malin Grundberg, *Ceremoniernas makt*, s. 89.

99. Adeln i Estland till Kungl. Maj:t 1561–1611, Skrivelser av ridderskapet för Harrien och Wierland, Livonica II:36, SRA.

100. *Sverges Traktater* 4, s. 339–340.

bönder [...] vilket är både okristligt och förbarmeligt att höre och lida". Frälset tyckte att sättet var en del av "deras rätt, privilegier och gamla vanor".¹⁰¹ Bondefrågan var sålunda aktuell alldeles i början av den svenska tiden, och den ovanligt hätska svenska reaktionen vittnar inte bara om Erik XIV:s kända bondevänlighet, utan hade också en försvarsaspekt som skulle bli bestående – det gick inte att rekrytera provinsens livegna bönder till knektar på samma sätt som fria bönder i Sverige och Finland.

De allmänna förklaringarna till rikets utvidgning

Den svenska stormaktens tillkomst har debatterats av historiker under 150 år, ända sedan Claes Theodor Odhner 1875 kom med sin teori om de finansiella skälen till utbredningen. Det är inte lönt att upprepa detaljerna i denna diskussion – det finns goda referat av åsiktsutbytet, skrivna av bland andra Stefan Troebst och Nils Erik Villstrand.¹⁰²

Två av förklaringarna kan sägas följa samma logik. Den ena är att utvidgningen byggde på säkerhetsskäl, den andra att den berodde på kommersiella orsaker, på viljan att kontrollera tullinkomsterna av transithandeln i olika Östersjöhamnar. En äldre historisk skola underströk säkerheten, en yngre ekonomin. Gemensamt för förklaringarna är att Sverige utbreddes sig etappvis, eftersom det som man ville uppnå (säkerheten eller handeln) ständigt fjärmade sig. När ett område hade erövrats, fanns det alltid bakom det ett annat territorium, som erbjöd hot eller bättre ekonomiska utsikter. Därför uppstod en dominoeffekt, som ledde till att riket till slut uppnådde *dominium maris Baltici*, herraväldet över Östersjön. Utanför maktsfären förblev endast Vitahavskusten, och därför strävade den svenska handelspolitiken under 1600-talets senare hälft efter en *derivation*, att med olika medel vända transithandeln tillbaka till Östersjön.

---

101. Adelns långa försvarsskrift med anledning av anklagelserna är daterad den 10 juli 1562, Livonica II:36, SRA. Adeln i Estland till Kungl. Maj:t 1561–1611. Se också Tarkiaainen & Tarkiaainen, *Provinsen bortom havet*, s. 49.

102. Stefan Troebst, 'The Attman-Roberts debate on the mercantile background to Swedish empire-buildning', *Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert*. Studia Baltica Stockholmensia 11. Editor Aleksander Loit. Acta Universitatis Stockholmiensis (Stockholm 1993), s. 33–52 samt Nils Erik Villstrand, *Norstedts Sveriges Historia 1600–1721* (Stockholm 2011), s. 141–148.

Att jämföra säkerhets- och handelsargumenten med varandra är besvärligt, eftersom de förekommer i helt olika slags källor. Man talade högt om säkerheten i propagandan, men lågt om de ekonomiska strävandena i rapporter och på möten.

Även andra tolkningar utöver dessa två har förekommit. En mycket generaliserande tanke bygger på militärstatens väsen och automatik. Kungen och frälset konkurrerade om rikets resurser, om den så kallade *feodalrättan*. Den bestod väsentligen av agrarskatten, fastän även andra inkomstkällor kan inräknas. Frälseståndet drog som förvaltare av rikets militärmakt nytta av krigen, och särskilt av erövringarna, som kunde erbjuda nya arealer att förläna. Intresset att föra krig var emellertid inte helt entydigt hos frälset, som ofta var mån om sina egna bönder och inte ville släppa dem till knektar. Förhållandena var ur adelns synvinkel gynnsammare i Livland och annorstädes i utlandet, och därför bör teorin om samhällsstriden mellan härskare och aristokrati tas på allvar. Den svenska kungen och riksrådet (eller förmyndarregeringen) hade under stormaktstiden permanent olika syn på den livländska autonomin.

En annan, om än sällsynt, förklaring bygger på begreppet ära. Rikena och deras ledande män strävade också efter immateriella vinster, till exempel prestige. En estnisk forskare, Margus Laidre, har lyft fram detta som det viktigaste skälet till krigen och stormaktsbygget.¹⁰³ Uppfattningen har en viss grund, men särskilt kyrkan, som kunde vara militant när det gällde hjälp till trosfränder, motarbetade aktivt all heroisering av kriget och byggde sin syn på kyrkofadern Augustinus.¹⁰⁴

Ytterligare en orsak var givetvis slumpen. Den har alltid existerat. Oanade gynnsamma händelser främjade säkert rikets tillväxt, och man tog vara på tillfället när det yppade sig. Ibland förflöt händelserna helt utan planering. Man har träffande sagt att det brittiska imperiet föddes ur en viss tankspriddhet.¹⁰⁵ Till slumpen kan också räknas förhållandet att Sveriges grannar länge var både vad statsystemet beträffar och militärt sett svagare än riket självt.

Vilken förklaringsmodell följer författaren till denna uppsats om Sveriges första steg i riktning mot en stormaktsställning? Jag anser att

---

103. Margus Laidre, *Domus belli*, s. 14–16. Se också Ville Sarkamo, *Karoliinien sotilasarvot. Kunnian hallitsema maailmankuva Ruotsin valtakunnassa 1700-luvun alussa*, Jyväskylä Studies in Humanities 167 (Jyväskylä 2011), s. 19–28.

104. Forssberg, *Att hålla folket på gott humör*, s. 24.

105. Villstrand, *Norstedts Sveriges historia*, s. 147.

inget skäl i sig kan uppfattas vara huvudorsaken. Däremot kan man mycket väl tillämpa den tankegång som moderna statsvetare, ekonomer och kulturhistoriker har skapat, teorin om komplexiteten. Teorins början kan ses redan i semiotikern Juri Lotmans syn på kulturella förändringar. Han kallar början på varje betydelsefull utvecklingsgång för ”explosion” eller ”urexplosion”. En sådan avvikande händelse leder i gynnsamma fall till en rad upprepningar och ett fenomen som Lotman har karakteriserat som ”stigberoende”.¹⁰⁶ Teorin har levt vidare och dess centrala begrepp är just stigberoendet.¹⁰⁷ Med det menas att de val som lett till tillkomsten av ett system också bestämmer olika val i framtiden.

Förändringar sker inte fritt och kommer inte ur tomma intet, något som är grundsynen i olika katastrof- och kaosteorier. Möjligheterna är tvärtom starkt begränsade av det som hänt tidigare. När någon utveckling har hunnit fram till en ändrings-, eller som man säger, bifurkationspunkt, är inte alternativen obegränsade, utan aktören väljer en ny lösning utgående från sin egen erfarenhet. På det sättet föds stigberoendet, som är den centrala tanken inom komplexitetsteorin. Tillkomsten och tillväxten av det svenska stormaktsväldet är ett perfekt exempel på hur denna teori fungerar inom historien. Av de olika faktorerna är än den ena, än den andra och än den tredje den mest inflytelserika, men även de andra, de överblivna faktorerna existerar trots detta.

Den norra dimensionen i Revals historia, den gemensamma fiendebilden och den gemensamma handelsnyttan

Den svenska korporeningen av Reval med omgivningarna byggde på olika skäl. Flera av de faktorer som senare ingick i stigberoendet var närvarande. Men dessutom hade händelsen en orsak som var helt unik: Revals norra dimension.

106. Juri Lotman, *Kultuur ja plahvatus*, Vene keelest tõlkinud Piret Lotman, Varrak (Tartu 2001), s. 17–22. Den ryska utgåvan utkom redan 1992.

107. Om stigberoendet se E. Mitleton-Kelly, ’Ten principles of complexity and enabling infrastructures’, E. Mitleton-Kelly (ed.), *Complex Systems and Evolutionary Perspectives on Organisations: The Application of Complexity Theory to Organisations* (Pergamon 2003), s. 23–50; Lasse Peltonen, ’Paikallisen hallintatavan polkuriippuvuus. Tampereen aseveliakselin tie rintamalta regiimiksi’, *Yhdyskuntasuunnittelu* 3–4 (2004), s. 30–51, <http://www.yss.fi/Peltonen.pdf> (hämtad 5.4.2016); Sanna Turoma, ’Imperiaalisen ajattelun paluu Venäjälle ja Venäjä-tutkimukseen’, Markku Kivinen & Leenä Vähäkylä (toim.), *Venäjän palatseissa ja kaduilla* (Helsinki 2015), s. 238 och den utländska litteratur som finns nämnd i denna artikel.

Man har vanligen betraktat staden ur en väst-östlig synvinkel, som centrum för den stora handeln mellan Ryssland och Västerlandet. Denna synvinkel täcker inte hela sanningen. Reval stod etniskt, språkligt, kyrkligt, ekonomiskt och genom en gemensam fiendebild mycket nära Sverige. Vi tar först upp den etniska faktorn.

En betydande del av stadens befolkning sades vara svenskar. Enligt en borgarförteckning från 1409–1438 beboddes Reval av 506 borgare, av vilka 57 eller elva procent påstods vara svenskar. En annan längd från samma tid ger en ännu högre andel, 24 procent, och stadens råd skrev 1514 att en tredjedel av Revalborna var svenskar.¹⁰⁸ En skattelängd från 1538 talar om att en femtedel av stadsbefolkningen var svenskar.¹⁰⁹ Det är emellertid befogat att fråga sig vad man med tidens terminologi menade med svenskar. Var det språket eller någon annan faktor som fällde utslaget? Troligen var en del av Revals svenskar hemmahörande i Estlands kustnära svensksbygder och en annan del kom från den finska kusten mitt emot. Men detta utesluter inte att några av svenskarna var invandrare från moderlandet, hantverkare, handlande, fiskare eller arbetsfolk. Det förefaller som om svenskarna skulle ha tillhört stadsbefolkningens fattigare skikt.

I Reval fanns tidigt ett svenskt församlingsliv. När den livländska krisen aktualiserades 1558, sköttes kaplantjänsten i den svenska Mikaelkyrkan av en präst vid namn Olaus Andrae (Oluff), vars brev till en viss Jacob Henriksson (troligen Hästesko) finns bevarade.¹¹⁰ I en skrivelse den 31 mars 1558 beskriver Olaus rysshärjningarna i Livland och berättar senare vida kända skräckhistorier om moskoviternas grymheter mot kvinnor och barn.¹¹¹ Tonläget i brevet avslöjar att Sverige och Estland hade en gemensam fiendebild.

I ett annat brev, daterat den 15 april 1558, skriver Olaus beträffande det politiska läget att hela staden skulle ta emot kung Gustav eller någondera av hans söner med jubel, om de bara litet knackade på

108. Paul Johansen, *Nordische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar 74 (Stockholm 1951), s. 22, 122.

109. Brüggemann & Tuchtenhagen, *Tallinna ajalugu*, s. 52.

110. I det nyaste herdaminnet bör Olaus Andrae sökas under namnet Suecus (svensk), vilket givetvis är fel, eftersom Suecus inte är något namn, utan en attribut som anger härkomsten. Se Liivi Aarma, *Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885*, Põhja-Eesti kogudused ja vaimulikud 1525–1885. 2. raamat. (Tallinn 2007), s. 261.

111. Carl Schirren, *Quellen zur Gesichte* 2 (Reval 1862), s. 156–158.

Revals portar.¹¹² Brevet fortsätter med påståendet att även folket på landsbygden ville ha Gustav till sin skyddsherre. Förhållandena där var så eländiga att tyskarna hade gjort allmogen till sina trälar ("till trälle folck") och därför ville esterna ("Estherna") allmänt ha svenskar till sina herrar i stället för tyskar eller ryssar. På ett för tiden ovanligt sätt använder Olaus Andrae om det allmänna folket benämningen ester, fastän man med detta ord normalt menade lokala tyskar. De etniska esterna hade inget nationalitetsnamn – om dem använde man benämningen icke-tyskarna (*die Undeutsche*). Det är troligt att det har funnits flera likadana vädjanden till Sverige från denna tid.

Men medaljen hade också en annan sida, de täta kommersiella förbindelserna mellan svenskt territorium och Reval. Stadens handelsfärf omfattade i norr egentligen hela Finland från Ålandsöarna till östra Karelen. Handeln gällde förutom Hansakoggnas tillåtna seglats till de små finska kuststäderna även alldeles speciellt den mycket stora otillåtna allmogehandeln över Finska viken mellan de estniska och de finska farvatten.¹¹³ Den östra svenska riksdelen hade få städer och både exporten och importen vilade väsentligen på bondeseoglatsen. Bönderna från Bottenvikens kuster tog i stora skaror kurs mot Stockholm medan hela Finska viken var orienterad mot Reval. Handeln ägde rum under öppet vatten, antingen våren eller hösten, och var mycket storskalig. Stockholm besöktes till exempel under tiden 1556–1622 enligt slottstul-len av tusentals högsjöbåtar från den finska eller norrländska sidan. Räkenskaperna avslöjar skepparnas namn, deras hemorter, antalet passagerare, lasterna och de erlagda tullavgifterna.¹¹⁴ På motsvarande sätt anlände skaror av finska allmogefarkoster varje år från kusten mellan Hangö udd och Björkö till Reval och till mindre hamnar längs den estniska nordkusten för att bedriva handel. De transporterade finska exportprodukter, särskilt fisk och smör, och återvände lastade med salt och spannmål. Bönderna hade i Reval sina fasta handelskompanjoner, som inkvarterade dem och som de i allmänhet var skuldsatta

---

112. Ibid., s. 184–185.

113. Om handelsförbindelserna mellan Finland och Reval se Seppo Aalto, 'The Significance of Tallinn and Livonia to Helsinki in 1550–1600', *Vana Tallinn* XXIV (XXVIII) (Tallinn 2013), s. 58–83 och den litteratur som nämns där.

114. Nils Friberg, *Stockholm i bottniska farvatten. Stockholms bottniska handelsfält under senmedeltiden och Gustav Vasa. En historisk-geografisk studie*, i samarbete med Inga Friberg, *Stockholmsmonografier* 53 (Stockholm 1953).

till.¹¹⁵ Allmogefarkosterna fraktade också finska utflyttare till både Sverige och Estland, eftersom Finland från 1400-talet och framåt demografiskt betraktat var ett stort utflyttarland.¹¹⁶ De östfinska kolonisterna hade med sig sin särskilda näring, svedjebruket i barrskogarna, som under denna tid spred sig både till Mellansverige och Livland.¹¹⁷

Bondeseglatsen mellan Finland och Reval var tidvis förbjuden och Gustav I grundade en ny stad, Helsingfors, 1550 för att förhindra den.¹¹⁸ En annan tanke med stadsgrundandet var att skapa en handelskonkurrent till Reval beträffande östhandeln.

På tal om Olaus Andraes brevväxling har det redan antytts att kaplanen i Reval spelade på gemensamma svensk-livländska känslor när det gällde fiendebilden, rysskräcken. Denna skräck var typisk för situationen 1561, men saknades senare, när Sverige expanderade i andra väderstreck. Varje gång man 1561 tog upp säkerhetsfaktorn ansågs det potentiella hotet komma främst från Ryssland. Alla propagandistiska yttranden från svensk sida är helt entydiga i detta hänseende. I de öppna breven den 4 och 6 juni 1561 skriver författaren (troligen Herman Bruser) att den grymme och blodtörstige moskoviten redan under fyra år hade härjat och bränt i det arma Livland¹¹⁹ och att den gemensamma arvfjenden till kristenheten, moskoviten, nu i flera år på ett förskräckligt sätt hade plundrat landet utan att möta något motstånd.¹²⁰ Ratifikationerna den 2 augusti 1561 talar samma språk. Deras författare (troligen Gerhardus Wilhelmus) skriver att storfursten av Moskva under fyra år hade ödelagt Livland med plundrande, mördande och brännande.¹²¹ Han fortsätter med att konstatera att hela kristenheten därför borde vakna och förhindra att den ryske härskaren erövrar Reval och därigenom får den nyckel i sin hand som öppnar vägen till

---

115. Gunvor Kerkkonen, *Bondesegel på Finska viken. Kustbors handel och sjöfart under medeltiden och äldsta Wasatid*, SLS 369 (Helsingfors 1959).

116. Mauno Jokipii, 'Satakunnan laivanrakennuksesta ja maalaispurjehduksesta 1500–1600-luvuilla', *Studia Historica Jyväskyläensia* 9 (Jyväskylä 1972), s. 39.

117. Ülle Tarkiainen, 'Aletamine maastikukujunduse- ja kultuuritegurina Põhja-Euroopas ja Eestis', *Tuna* 2014:1, s. 6–25.

118. Seppo Aalto, *Sotakaupunki. Helsingin Vanhankaupungin historia 1550–1639* (Helsinki 2012), s. 22–25.

119. Sverges Traktater 4, s. 329.

120. *Ibid.*, s. 341.

121. *Ibid.*, s. 334.

svenska områden, vårt kungarike samt våra länder samt även till andra omgivande kungadömen, furstendömen och riken.¹²²

Det förefaller som att spelet med ryssfruktan inte enbart skedde i propagandiskt syfte, utan uttryckte en äkta svensk känsla. Ryssland bortom Nöteborgsgränsen hade under medeltiden bestått av de relativt harmlösa furstendömena Novgorod och Pskov, med vilka man hade fört talrika små gränskrig med plundring, men 1478 hade situationen förändrats. Moskvahärskaren Ivan III hade då likviderat Novgorod, brutit sig fram till Östersjön och där grundat ett nytt fäste, Ivangorod 1492.¹²³ Det sista ”medeltida” kriget mellan Sverige och Ryssland hade ägt rum 1555–1557, ett krig som hade vuxit fram ur bosättningen och trätorna vid gränsen.¹²⁴ Därefter blev kriget från rysk sida mycket mera totalt och syftade till utvidgning av tsarriket samt till ökad makt och prestige bland de europeiska staterna. Anfallsriktningen var främst Livland och därigenom havet. Moskva hade under Ivan III och Ivan IV ambitionen att uppträda som en stormakt, som bålverk för den östkristna tron och Bysans arvinge. Statens emblematik och härskarens titulatur underströk detta.

Det politiska läget ledde till att ett nytt sätt att se på Ryssland uppstod i Västeuropa. I otaliga skrifter från simpla propangandaalster till lärda verk underströk man den nya storgrannens falska religion, barbariska art och tyranniska styrelsesätt. En av de äldsta skrifterna i denna anda trycktes redan 1507 eller 1508 i Köln.¹²⁵ Den var roten till den västeuropeiska russofobin. Under det livländska kriget 1558–1583 uppgick de antiryiska paskillernas antal redan till omkring 60.¹²⁶ Men läget komplicerades storligen av att också en annan österländsk stormakt, Turkiet, efter Konstantinopels fall 1453 permanent hotade Sydosteuropa. Turkfruktan ledde till en ännu mäktigare ström av propangandaalster och flygskrifter än rysskräcken. De båda känslorna flöt delvis i samma fåra. Utrymmet för denna uppsats tillåter inte någon djupare analys av

122. Ibid., s. 345.

123. Aleksandr Filjuskin, ’Kui kaua kestis Liivi sõda?’, *Tuna* 2015:4, s. 6.

124. Se härom Kari Tarkiainen (toim.), *Ruotsin ja Venäjän rauhanneuvottelut 1557, Venäläiset asiakirjat suomentaneet ja kommentoineet Gennadi Kovalenko ja Nina Kovalenka, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1104* (Helsinki 2007).

125. C. Schirren (Hrsg. u. erläutert), *Eynne Schonne Hystorie van vnderlyken geschefften der heren tho Lyfflandh myt den Rissen unde tartaren*, Archiv für Geschichte Liv-, Est- und Curlands. Band VIII (Reval 1861).

126. Filjuskin, ’Kui kaua kestis Liivi sõda?’, s. 10.

russofobisk litteratur, som skiftade från en påvlig-kejsarligt mer tolerant art till ett tyskprotestantiskt mer stridbart slag och vidare till en brittisk, mer av upptäckslitteratur och handelsintressen präglad variant.

Utöver att vara ett militärt hot var Ryssland också en ekonomisk möjlighet genom östhandeln. Att den ryska transithandeln helt hade upphört i Reval var ett lika illavarslande tecken för stadsborna som att ryssarna hade dykt upp och börjat härja på landsbygden. Många faktorer talar om handelns primat i övervägandena. Inte för inte tyckte de svenska förhandlarna att det skulle räcka med den nedre stadens annektering. Den utgjorde den nyttiga delen av vinsten, resten var mera en belastning. Klart är ytterligare att kung Erik XIV hade valt sina representanter utgående från deras kompetens i frågor som berörde östhandeln. När Reval slutligen hade anslutits till Sverige sände kungen ett brev till sin nye ambassadör i London Nils Gyllenstierna, i vilket han prisade bedriften och hoppades på att engelsmännen skulle intressera sig för händelsen.¹²⁷

Handeln var också nyckeln till Revalbornas stora intresse att få sina representanter med i den beskickning som våren 1561 reste genom Finland till Ryssland. Förutom ryssarnas tillåtelse att få tillhöra den svenska, just då neutrala maktsfären, ville de också uppnå ett nytt handelsavtal, som skulle återställa Revals ställning i östhandeln. Det svenska löftet att upphöja Reval (vid sidan av det inhemska Viborg) till stapel för transithandel genom Finska viken var viktigt för dem. Blockeringen av handeln över Narva skedde också, men ledde till ett stort krig mot Lybeck och Danmark.¹²⁸

Slutresonemang

I en diskussion om inkorporeringen av Reval och norra Estland med Sverige är Erik XIV den centrala personen. Han fattade de avgörande besluten. Kungens tankar rörde sig i stora geografiska cirklar. Sändebuden till Reval visste att Estlands karta, som de sände till Stockholm, var en uppskattad gåva till kungens bibliotek, som redan innehöll Mercators kartverk. De anade också att herraväldet över handeln med

---

127. Andersson, *Erik XIV*, s. 76.

128. En omfattande korrespondens mellan Revalborna och den svenska kronan om sjökaperiet finns i SRA, Brev rörande Narvafarten, Erik XIV:s tid, Skrivelser till konungen.

öst var härskarens slutliga mål. De skulle helt ha avstått från att få ett bredare grepp om Livland än enbart Reval, men situationen tillät det inte. Stad kunde inte existera utan land. De skulle ha avstått från att övertala de besvärliga riddarna och nöjt sig med ett avtal med det medgörliga borgerskapet och folket i gemen, som redan etniskt sett och genom handelsförbindelser med södra Finland var mycket Sverigesinnat.

Den nya sjövägen till Vita havet var ett slags sporre i utvecklingen. Kronprinsens avsikt att fara till England och fria till prinsessan Elisabeth hör till sammanhanget. När Erik fick avbryta sin resa i Älvsborg vid Västerhavet och återvända som kung till Stockholm efter Gustav I:s död, hade han inte ändrat på sina tankar. Det är inte fel att påstå att Richard Chancellors färd 1553 över Ishavet till Ryssland inspirerade Erik XIV. Under upptäcktstiden blandade sig visionerna om avlägsna länder på ett naturligt sätt i den vardagliga politiken hemmavid.

Klas Kristersson var den bäste förhandlaren som riket kunde ställa upp i Livlandsfrågan. Han och Hans Larsson hade under ett år umgått med ryska handelsmän och bojarer i Viborg. Det hade gått bra. Hans namn och vapenbild var kända i Reval genom farbroderns diplomatresa ett år tidigare. Han tog emot trohetsederna till kung Erik under 1560 i Finland och visste hur man skulle bete sig som undersåtarnas motpart i dylika ceremonier. En svensk trohetsed lästes upp enligt lagboken och den förutsatte en djup lydnad inför regenten. Allt skulle vara inhemskt och svenskt i riket.

I Reval stötte förhandlarna på diffusa lokala privilegier av kontinentalt ursprung som var en spegelbild av ett mera feodalt och kosmopolitiskt samhälle än Sverige. De skulle godkännas i sin helhet, det var villkoret. Kungen brydde sig inte om texternas innehåll, men förhandlarna läste igenom dem och de studerades också i det tyska kansliet i Stockholm. Utöver dessa rättigheter önskade den lokala parten att motparten skulle vara den svenska kronan, inte bara kungen. Man kände till regenternas vankelmod och litade inte helt på den okände svensken. Kanske anade ridderskapet också att samvaron med dess ståndsbröder i det svenska riksrådet skulle löpa lättare än underkastelsen under en monark. Framtiden skulle visa att en djup visdom ingick i detta synsätt. Under de tider då Sverige saknade kung fanns det inte stora oenigheter mellan riket och provinsen. Centraliseringarna och unifiseringarna skedde under monarkernas maktperioder. Till att börja med såg det alltså ut som om Reval med omgivning skulle tillhöra den svenska kungen *och*

kronan. Men Revalbornas önskemål att också riksrådet skulle under-teckna och sigillera avtalet visar betydande okunskap om den svenska statsförfattningen. I Sverige undertecknade kungen alltid ensam alla beslut, även om de var gemensamma.

Förhandlingarna i Reval avlöpte helt utan prutande. Det var naturligt även eftersom Sverige hade konkurrenter – särskilt Polen-Litauen, som kejsaren stödde – som skulle gå mycket långt i beviljande av en inre autonomi, vilket Sigismund Augusts kända privilegier för resten av Livland visar. Erik XIV hade i slutet av maj 1561 ändrat sin ståndpunkt och krävt personalunion utan riksrådets medverkan, men det avgörande brevet hann inte fram i tid. Privilegierna bekräftades i befintligt skick – tills vidare. Dessförinnan hade man hunnit med en omröstning med acklamation och en hyllning, som ägde rum den 4 och den 6 juni 1561.

Dramatiken ökade i Sverige, som levde i kröningsyra. Delegationerna av ridderskapet och borgarna i Reval reste under nästan två månader runt i Mellansverige i kungens sällskap, deltog i fester, visade upp sin gamla trohetsed och avgav nya, och kungen gav sitt härskarlöfte. Han skänkte också delegationerna en rund summa pengar. Hur orden föll i dessa sammanhang vet vi inte. Det som vi känner till är två ratifikationskrivelser av den 2 augusti 1561, vilka hade formen av öppna brev. De ersatte de löften som sändebuden hade gett i juni. De skisserade ett samliv mellan parterna vilket bäst kan karakteriseras som en *personalunion*. Revalbornas önskemål om att hela den svenska statsapparaten skulle sluta förbund med dem infriades inte. Men man måste komma ihåg att Erik XIV hade konstitutionell rätt att utvidga riket till Livland. Tillståndet hade riksdagen gett till Gustav I redan 1560.

Estlands autonomi var inte obegränsad. Flera drag i ratifikationerna talar om den svenska kungens roll i den nya provinsen. Riddarna och borgerskapet skulle lyda under en svensk ståthållare, som skulle kontrollera de rättsliga instansernas beslut. Kyrkan skulle sortera under en svensk superintendent, som skulle hålla ett öga på den rena tron och prästutnämningarna. Båda dessa ämbetsmän skulle utnämnas av kungen. Riddarna och borgarna hade skyldighet att ingå i den svenska militärapparaten och bära svenska färger. Karriärer i rikets tjänst skisserades med lätt hand. Silvermynt skulle präglas i Reval med kungens och rikets insignier av svensk råmetall. Annars skulle allt förbli vid det gamla.

Endast ett missljud störde den allmänna harmonin. I flera brev fördömde Erik XIV det livländska feodalväsendet när det gällde bönderna. Dessa fick inte behandlas illa, tyranniskt eller okristligt. De skulle tvärtom ha samma ställning som bönderna i Finland och själva behålla hälften av sin årsinkomst. Innebörden av ordet "tyrannisk" är oklar och det är troligt att man därvid mera syftade på godsägarnas beteende än på deras rättighet att ha en till torvan bunden arbetskraft. I varje fall var det knappast enbart den bondevänliga kungens åsikt (han gifte sig rentav med en bonddotter, visserligen i ett förvirrat tillstånd) utan en allmän åsikt. Men snart lärde sig även de svenska länsinnehavarna i Livland att livegenskapen var ett mera inkomstbringande system än inkasserande av de fria böndernas skatter hemmavid.

Vid inkorporeringen av Reval med omgivning syns mycket tydligt de olika elementen i det stigberoende som senare ledde till Sveriges stormaktsställning. Händelsen kan mycket väl ses som en "urexplosion" i Lotmans anda. Något nytt skedde. Under ett halvår visade sig hela spektrumet av fenomen – förläningarna, sjökrigen och blockaderna, religionen, handelspolitiken, agrarväsendet, domstolsfrågan och så vidare – som senare skulle synas i utvecklingen mellan riket och provinsen. I denna uppsats har den handelspolitiska dimensionen betonats, eftersom den var beslutsfattarens ståndpunkt, men även de andra, särskilt hänsynen till säkerheten och aristokratins utvidgningsvilja, fanns säkert med. Men viktigast av allt var kanske det faktum att de olika parternas intressen *sammanföll* under en kort tid. Därför skedde förhandlingarna och beslutsfattandet i en så god anda.